

Vahe 4

VAHEVAHE 'O E KELEKELE PEA MOE FOUNGA LELEI TAHA KI HONO NGĀUE'AKI 'O E KELEKELE

TALATEU

Ko Tonga ko ha fonua motu si'isi'i 'oku tu'u 'i he feitu'u Pasifiki Tonga', 'a ia 'oku 'ātakai'i 'e he kongā lahi 'o e 'Ōseni Pasifiki'. 'Oku fakangatangata pē 'a e lahi 'o e kelekele' 'i Tonga, 'a ia ko e sikuea kilomita 'e 718 pea 'oku nofo'i 'e ha kakai 'oku fakafuofua hono tokolahi ki he 103,036. 'Oku toe tokolahi hake foki 'i he kakai Tonga 'e 100,000 'oku nau nofo muli. Koe'uhi ko e fakangatangata 'a e lahi 'o e kelekele 'oku 'ata'atā', 'oku mahu'inga leva 'a e founga hono vahevahe 'o e kelekele' pea pehē ki he founga lelei taha ki hono ngāue'aki 'o e kelekele' pea ko e me'a mahu'inga ia 'e ua kuo pau ke ngāue'i ki he lelei taha'. 'E 'i ai 'a e 'aho 'e 'osi 'a e kelekele' hono vahe neongo 'e kei fakautuutu pea faka'au ke toe lahi ange 'a e fiema'u 'o ha kelekele 'oku 'ata'atā.

'Oku vakai'i 'i he vahe ni 'a e ngaahi fakakaukau, ngaahi tāla'a mo e ngaahi fokotu'u 'a e kakai' fekau'aki mo hono vahevahe pea mo e founga lelei taha ki hono ngāue'aki 'o e kelekele'. 'Oku 'oatu mo ha ngaahi fokotu'u fe'unga ki ai' 'i he taumu'a fakalukufua ke tuku atu ha founga 'oku lelei pea mo vave ange' ke fakahoko'aki 'a hono vahevahe 'o e kelekele' pea mo e ngaahi founga lelei taha ki hono ngāue'aki 'o e kelekele'.

Na'e mahu'inga ke ma'u ha fakamatala fekau'aki mo e kelekele 'oku 'atā ke vahevahe 'i he tofi'a takitaha, 'i hono fakakaukau'i ha founga ngāue pehē mo e ngaahi fokotu'u kuo 'omai fekau'aki mo e founga lelei taha ki hono ngāue'aki 'o e kelekele'. 'Oku 'ikai ke ma'u 'e he Potungāue Fonua' ia 'a e ngaahi fakamatala ko eni'. 'I ha fengāue'aki fakataha pea mo ha kole mei he Komisoni', na'e vahe'i 'a e tokotaha ngāue 'i he Potungāue' ke ne tānaki 'a e ngaahi fakamatala ke tokoni ki hono fakapapau'i 'a e kelekele 'oku 'atā 'i he ngaahi tofi'a takitaha 'a ia 'oku lisi 'i he Tēpile I 'o e Lao ki he Kelekele'. Na'e 'ikai malava ke fakahoko hano 'analaiso kakato 'a hono

vahevahe 'o e kelekele mei he ola 'o e ngāue ni pea 'oku fakaiiki atu ia 'i he vahe ni fakataha pea mo ha toe ngaahi palopalema kehe 'i he ngaahi lekooti 'o e ngaahi lesisita kelekele'.

Ko e kelekele kotoa 'i Tonga ko e koloa ia 'a e Tu'i'. 'E ngofua, 'i Ha'ane finangalo ki ai, ke ne vahe atu ki he kau nōpele' mo e kau matāpule ma'u tofi'a' hanau tofi'a, 'e taha pe lahi ange, ke hoko ia ko honau tofi'a tukufakaholo. 'Oku vahevahe atu 'a e kelekele' ki he kakai' mei he ngaahi tofi'a 'o e Tu'i', kau Nōpele' ('i he'enua hoko ko e kau ma'u tofi'a tukufakaholo) pea mo e Kalauni' (Pule'anga). Ko e tangata Tonga kotoa pē kuo hokosia 'a hono ta'u 16 'oku 'i ai 'ene totonu ke kole ke vahe ange hano 'api kolo mo hano 'api tukuhau mei he tofi'a 'oku ne nofo ai'. Ko e founga ko eni hono vahevahe 'o e kelekele 'i he Lao ki he Kelekele' ko e tefito ia 'o e fa'unga 'oku vahevahe 'aki 'a e kelekele 'i Tonga'. Neongo ia', 'e toe lelei ange 'a e founga ngāue ko 'eni', 'o tautautefito ki he mahino ko ia 'oku fakangatangata 'a e kelekele 'oku 'atā ke vahevahe atu', 'o kapau na'e ma'u ha fakamatala 'oku pau' fekau'aki mo e kelekele kuo 'osi vahevahe 'i he tofi'a takitaha.

4.1 KELEKELE 'OKU 'ATĀ KE VAHEVAHE

'Oku fakamatala'i atu 'i he vahe ni' 'a e ngaahi founa 'oku lelei ange ke ngāue'aki 'i hono vahevahe mo hono ngāue'aki 'o e kelekele'. Ko e taha eni ha me'a na'e mahino mai mei he ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo e kakai', 'oku fiema'u ke fai ha tokanga ki ai koe'uhi ko e faka'au ke tokolahi ange 'a e kakai' pea toe lahi ange 'a e fiema'u kelekele' 'i Tonga. Na'e 'ohake 'e he kakai' 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo e kakai, kae pehē ki he ngaahi kulupu makehe', 'a e ngaahi palopalema 'oku nau fehangahangai mo ia koe'uhi ko e 'ikai ke 'i ai ha'anau kelekele pea mo e si'isi'i ha fakamatala 'oku ma'u fekau'aki mo e kelekele 'oku 'atā ke vahevahe'. Na'e 'omai ha ngaahi fokotu'u ki he Komisoni' ke nau fakakaukau'i fekau'aki mo e founa lelei taha ke solova'aki 'a e ngaahi palopalema ko eni'.

Koe'uhi ke 'uhinga mālie 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau ko 'eni', na'e faka'amu 'a e Komisoni' ke fakahoko hano 'analaiso 'a e anga hono vahevahe atu 'e he kau ma'u tofi'a' 'a e kelekele 'i he lolotonga ni, 'o tatau pē 'a e tofi'a tukufakaholo pea mo e ngaahi kelekele Pule'anga'. Ko e fa'ahinga 'analaiso foki ko 'eni 'e malava 'o 'ilo mei ai 'a e lahi 'o e kelekele kuo vahe atu ko e ngaahi 'api lesisita (tukuhau mo e kolo), ngaahi lisi ('o kau ki ai 'a e ngaahi lisi ki he ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva) pea mo e ngaahi tohi ngofua (permits). 'I he taimi ko ia 'e lava ai 'o fakapapau'i 'a e lahi fakakātoa 'o e kelekele kuo vahe', 'e ngāue'aki 'a e fakamatala tatau ke fakapapau'i 'a e lahi 'o e kelekele 'oku *te'eki ke vahe*' pea 'oku kei 'atā ke vahevahe 'i he tofi'a takitaha.

Ko e ngaahi sitesitika mahu'inga pehē ni na'e mei tokoni ke fakafuofua'i mei ai 'e he Komisoni' 'a e lahi 'o e kelekele 'oku kei 'atā', pea 'e ha'iha'i 'e ha ngaahi lao fo'ou fekau'aki mo hono vahevahe 'o e kelekele' koe'uhi 'e 'ikai ngofua ke ngāue'aki ha lao fo'ou ki ha kelekele na'e 'osi vahe. Na'e totonu ke faingofua pē hano ma'u mei he Potungāue' 'a e ngaahi sitesitika pehe ni fekau'aki mo hono vahevahe 'o e kelekele', ke tokoni 'i hono fakamahino ki he Potungāue' mo e kakai' 'a e tu'unga fakalukufua 'oku 'i ai 'a e lahi (fakamata'i fika) 'o e kelekele 'i he fonua ni kuo vahevahe'. Na'e mei tokoni ha ngaahi 'ilo pehē ki he ngaahi fa'ahi fekau'aki' kotoa ke nau fa'u ai ha ngaahi founa ngāue mo ha ngaahi solova'anga 'o e palopalema' ki he kaha'u.

Ko e me'a mahu'inga' ko 'ene 'aonga 'a e fakamatala ni ki he kau ma'u tofi'a' koe'uhi 'oku 'omai 'i he lao' ha ngaahi fakangatangata ki hono vahevahe 'o e kelekele 'i honau tofi'a takitaha. 'O hangē ko eni', 'oku fakahā 'i he kupu 33(2) 'o e Lao ki he Kelekele' 'e ngofua ki ha taha ma'u tofi'a tukufakaholo ke ne lisi atu ha konga 'a hono tofi'a 'o 'ikai lahi hake 'i he pēseti 'e nima 'o e tofi'a' fakakātoa ('o 'ikai ke kau ki ai 'a e lisi ki he ngaahi lotu' mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva'). Ko ia ai, 'oku totonu ke 'ilo ma'u pē 'e he taha ma'u tofi'a' pe kuo a'u ki he pēseti 'e 5 pē 'ikai kae lava ke ne faipau ki he lao'.

Na'e mātu'aki tokanga 'a e kakai' ke fakapapau'i 'a e kelekele 'oku 'atā 'i he tofi'a takitaha koe'uhi' 'e lava ke tokoni eni ki he kau ma'u tofi'a' 'i hono fakakaukau'i 'a e ngaahi tohi tala'api'. Na'a nau toe fokotu'u atu foki 'oku totonu ke fakangofua 'e he taha ma'u tofi'a' ke vahe atu ha kelekele 'oku fai mai ha tala'api ki ai mei ha tangata Tonga kuo ne ma'u 'a e totonu ke ne fakahoko ha tala'api, kapau 'oku mahino 'oku 'atā 'a e kelekele ko ia' ke vahe, kae 'oua 'e puke 'a e ngaahi kelekele ko ia' pe ngāue'aki ia ki ha'anau lelei fakafo'ituitui pē 'anautolu.

Na'e tui 'a e ni'ihī 'o e kakai' 'oku lahi 'a e ngaahi tofi'a' 'oku kei puke pē 'e he ma'u tofi'a' 'a e ngaahi kelekele 'oku te'eki vahe'. Na'e pehē kapau na'e 'osi vahe 'a e kelekele ko ia' na'e mei lahi fe'unga pē ia ke fa'u 'aki ha kolo fo'ou 'i he ngaahi feitu'u 'oku lahi hoko ai 'a e palopalema 'i he si'isi'i 'a e kelekele. Neongo ia', na'e mahu'inga foki ke fakapapau'i 'a e lahi 'o e kelekele 'oku 'atā 'i he tofi'a takitaha.

'Oku 'ikai ke poupou 'a e Komisoni' ke to'o 'a e mafai 'o e kau ma'u tofi'a' ke fakakaukau'i pē 'e tali pē 'ikai ha tala'api ki ha konga'api 'i hono tofi'a'. 'Oku fiema'u ke kei tauhi pē 'a e mafai ko ia kae lava ke fakakaukau'i 'e he taha ma'u tofi'a' 'a e ngaahi tafa'aki kotoa pē felave'i mo hono tofi'a' ki mu'a pea ne vahe atu ha 'api. 'E fe'unga pē hano fa'u ha ngaahi fakahinohino ke tokoni ki he kau ma'u tofi'a', 'o hangē ko ia 'oku fokotu'u atu 'i he Vahe 3 'o e Lipooti ni. 'Oku kau ki he ngaahi fakahinohino ko 'eni' 'a e ngaahi me'a na'e tokanga mai ki ai 'a e kakai' ke kau 'i hono fakakaukau'i 'e he kau ma'u tofi'a' 'i hono vahe atu ha 'api.

Na'e 'i ai foki mo ha tohi fokotu'u fakakaukau na'e 'omai mei he kakai' 'o fokotu'u mai ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono vahevahe 'o e kelekele', lesisita' pea mo hono ngāue'aki lelei 'o e kelekele' ke fakapapau'i mei ai:

1. pe kuo vahe pea 'osi fua savea 'a e kelekele kotoa pē na'e totonu ke vahe ki he kakai' 'o fakatatau ki he ngaahi kupu 'o e Lao ki he Kelekele' mo e Konisitūtone?
2. pe 'oku fakahoko lelei pea 'i ha founa 'oku fakapotopoto 'a hono lesisita' 'o e ngaahi 'api?
3. pe 'oku ngāue'aki totonu 'a e ngaahi mafai 'i he Lao ki he Kelekele' ke faka'ai'ai 'a hono ngāue'aki lelei mo 'aonga 'o e kelekele?

Neong ia', ko e me'a pango he na'e 'ikai ke ma'u 'e he Potungāue' 'a e ngaahi fakamatala ko eni na'e fiema'u 'e he Komisoni'. Na'e si'isi'i 'a e fakamatala na'e ma'u felave'i mo e lahi 'o e kelekele kuo vahe' pe kelekele 'oku te'eki ke vahe 'i he tofi'a takitaha. 'Oku a'u ki he lahi 'o e tofi'a takitaha na'e 'ikai ke ma'u. 'Oku hoko 'a e 'ikai ma'u 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga pehē ni ko e tō nounou lahi 'i he fua fatongia 'a e Potungāue ki he Pule'anga' pea mo e kakai'. 'Oku toe hoko foki 'a e 'ikai ke ma'u 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga ni ke fakafe'ātungia'i 'a e ngāue 'a e Komisoni' na'e fiema'u ke fakahoko ke vakai'i 'a e anga hono vahevahe 'o e kelekele he ko e me'a 'oku mahu'inga ke fakahoko.

Neongo 'a e ngaahi me'a ni, na'e ma'u mai 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fakamatala pē ko ia na'e lava 'o tānaki 'i he vaha'a taimi 'enau fakahoko fatongia' koe'uhi ke malava 'o ma'u mei ai ha fakafuofua totonu 'o e tu'unga lolotonga 'a hono vahevahe 'o e kelekele 'i he ngaahi tofi'a'. Ko e taha 'o e me'a mahu'inga ke fakatokanga'i', na'e tokoni lahi 'a e ngāue ko eni' ke 'ilo'i ai 'a e ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai ke ma'u ai 'a e fakamatala na'e fiema'u pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e palopalema' – 'a ia na'e hangē pē ha 'analaiso ke 'ilo'i 'a e faikehekehe 'o e tu'unga lolotonga' mo e tu'unga 'oku totonu ke 'i ai' (gaps analysis). 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e ngāue'aki 'e he

Potungāue' 'a e fakamatala ni ke fakalelei'i'aki 'a e tu'unga ta'efakafiemālie 'oku 'i ai 'a e ngaahi lesisita kelekele' mo e ngaahi lekooti' 'i he kaha'u'.

4.1.1 FAKAMATALA KI HE VAHEVAHE 'O E KELEKELE MEI HE POTUNGĀUE FONUA'

Na'e kole tokoni 'a e Komisoni' ki he Potungāue' 'i hono tānaki 'o e ngaahi fika mo e ngaahi fakamatala na'e fiema'u ke fakahoko'aki hono 'analaiso 'o e vahevahe 'o e kelekele'. Na'e faingata'a 'a e ngāue ni koe'uhi na'e 'ikai ke ma'u 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga na'e totonu ke 'osi ma'u pē 'i he Potungāue. Na'e meimei ta'ekakato pe matu'aki 'ikai pē ma'u ha fakamatala pehē ia.

Na'e vahe'i leva 'a e 'ōfisa kelekele mei he Potungāue Fonua' ke ne kumi mo fakatahataha'i 'a e ngaahi fakamatala ki hono vahevahe 'o e kelekele 'i Tonga', 'o fakakalakalasi 'a e tofi'a takitaha ki he ngaahi me'a tefito 'e tolu, 'o tatau pē 'a e tofi'a Nōpele mo e tofi'a Pule'anga, 'o anga pehe ni:

1. Pēseti 'o e 'ēlia fakakātoa 'o e kelekele' ('i he tofi'a) kuo lesisita ko e 'api tukuhau mo e 'api kolo;
2. Pēseti 'o e 'ēlia fakakātoa 'o e kelekele' ('i he tofi'a) kuo lisi atu ('o fakamavahe'i 'a e ngaahi lisi ki he ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva);
3. Pēseti 'o e 'ēlia fakakātoa 'o e kelekele' 'oku te'eki ke vahe (te'eki ke lesisita pe lisi).

'Oku 'oatu fakataha mo e Lipooti ni 'i he Fakalahi 17 'a e lipooti mei he Potungāue', 'a ia ko e ola ia 'o e ngāue' pea na'e faka'aho ki he 'aho 30 'o Sepitema 2011. Na'e fakahā mai 'a e ngaahi ola' 'i he Konga 2 (Attachment 2) 'o e lipooti ko ia' pea ko e fakamatala nounou eni fekau'aki mo e ngaahi tofi'a tukufakaholo' pea mo e ngaahi tofi'a 'a e Pule'anga':

TĒPILE 1 – Ngaahi Tofi’a Tukufakaholo:

‘API TUKUHAU		‘API KOLO		NGAAHI LISI TAAUTAHA		NGAAHI LISI KAUTAHA ‘OFA KI HE MASIVA	
Lahi fakakātoa kuo lesisita	‘Ēlia fakakātoa (‘eka)	Lahi fakakātoa kuo lesisita	‘Ēlia fakakātoa (‘eka)	Lahi fakakātoa kuo lesisita	‘Ēlia fakakātoa (‘eka)	Lahi fakakātoa kuo lisi	‘Ēlia fakakātoa (‘eka)
3710	21639	5109	1189.67	454	1693.29	354	1870.22
‘Ēlia fakakātoa kuo lisi: ‘eka ‘e 26392.18							

TĒPILE 2 – Ngaahi Tofi’a ‘o e Pule’anga (Tongatapu pē):

‘API TUKUHAU		‘API KOLO		NGAAHI LISI TAAUTAHA		NGAAHI LISI ‘A E KAUTAHA ‘OFA	
Lahi fakakātoa kuo lesisita	‘Ēlia fakakātoa	Lahi fakakātoa kuo lesisita	‘Ēlia fakakātoa	Lahi fakakātoa kuo lesisita	‘Ēlia fakakātoa	Lahi fakakātoa kuo lesisita	‘Ēlia fakakātoa
				741	1076.66	235	393.36
‘ĒLIA FAKAKĀTOA KUO LESISITA’: (‘ikai ke ma’u)							

Na’e ‘ikai ke ‘omai ‘a e fakamatala na’e fiema’u ‘e he Komisoni’ ‘i he lipooti ‘a e Potungāue’, ‘a ia ko e pēseti ‘o e ngaahi ‘api kuo lesisita, lisi pea mo e ngaahi kelekele ‘oku te’eki ke vahe ‘i he tofi’a tukufakaholo takitaha pea mo e ngaahi tofi’a ‘a e Pule’anga.

Ko e me’a ia na’e ‘omai ‘i he lipooti’ ko e fika fakakātoa ‘o e ngaahi lesisita ‘i he ngaahi tofi’a tukufakaholo’ kotoa ‘o ‘ikai ‘i ai ha toe fakaiiki felave’i mo e tofi’a’. Na’e ui ‘e he Potungāue’ ‘a

e fakamatala na'a nau 'omai ko e 'ata (snapshot) pē 'o e ngaahi lekooti 'oku tauhi 'i he ngaahi lesisita. Na'e 'ikai ke fakafiemālie 'a e ola 'o e lipooti ko 'eni' pea na'e 'ikai hano 'aonga ki he Komisoni' 'i he feinga ke fakafuofua'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai hono vahevahe 'o e kelekele' 'i Tonga'. 'Oku hā mahino mei heni 'a e tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e ngaahi lekooti 'oku tauhi fekau'aki mo hono vahevahe 'o e kelekele' 'i Tonga'. Ko ia ai, 'oku 'ikai ke 'ilo 'e he Potungāue', 'i ha tu'unga tonu mo pau, 'a e anga hono vahevahe 'o e kelekele' 'i Tonga ni fakakātoa.

Na'e fakahā mai 'e he Potungāue na'e 'ikai malava ke nau tuku mai 'a e fakamatala' 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Komisoni koe'uhi ko e ngaahi palopalema 'i he ngaahi lesisita 'a e Potungāue 'o kau ai 'a e ngaahi me'a ni:

(i) Ngaahi vaha'a tofi'a' mo e ngaahi 'ēlia fakakātoa'

'E faingata'a ha feinga ke fika'i 'a e 'ēlia fakakātoa 'o ha tofi'a koe'uhi 'oku te'eki fakapapau'i 'a 'a e ngaahi vaha'a tofi'a'. Ko e ngaahi vaha'a tofi'a 'o e ngaahi tofi'a' kotoa (Tu'i, tukufakaholo mo e Pule'anga), 'oku te'eki ke fakapapau'i pea 'oku 'ikai ke faka'uHINGA'i fakalao 'i he Lao'.

'I he fakataha 'a e Komisoni' mo e kakai 'i Niuatoputapu', na'e mahino mai 'oku hoko 'a e tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e ngaahi vaha'a tofi'a ko ha palopalema ki he kakai 'oku nau nofo 'i he ongo tofi'a lalahi 'i Niuatoputapu'. Na'e fakahā mai ki he Komisoni' 'oku 'alu pē 'a e taimi ia mo e nga'unu mai 'a e ngata'anga ia 'o e tofi'a 'e taha 'o 'ova atu ia ki he tofi'a hoko mai ki ai'. Na'e 'ikai ke fiemālie ki ai 'a e kakai 'oku nau nofo 'i he ongo tofi'a' he 'e fiema'u ke hiki 'enua tauhi' mei he ma'u tofi'a 'e taha ki he ma'u tofi'a 'e taha. Neongo kuo fuoloa ta'u mai hono 'ilo'i 'a e tofi'a tukufakaholo 'oku nau nofo ai', 'oku toki fakahoko ha fua savea 'a honau ngaahi 'api ki mui ni. 'I hono 'oange 'a e tohi fakamo'oni ma'u 'api' 'oku 'asi ia ai 'oku nau ma'u 'api kinautolu 'i he tofi'a hoko mai', kā 'oku 'ikai ke nau anga he tauhi ki he ma'u tofi'a ko ia'. 'Oku toe faingata'a'ia foki mo e kau 'ōfisa kolo ia koe'uhi ko e kakai ko ia 'oku nau nofo 'i he 'ēlia ofi ki he vaha'a 'o e ongo tofi'a ko eni'. Kapau 'e tala atu ha fatongia ia 'o e tofi'a' 'oku talamai 'e he ni'ihi ia ko eni 'oku nau nofo kinautolu 'i he tofi'a hoko mai'. 'Oku lahi 'a e ta'efiemālie tupu mei he tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e ngaahi vaha'a tofi'a', 'o tatau pē 'a e kakai' pea mo e kau

Nōpele' he 'oku malava pē ke hala 'a 'enau mā'u' fekau'aki pea mo e ngata'anga totoriu 'a honau tofi'a'. 'E malava ke fakatupunga heni ha ngaahi palopalema 'i he founga 'oku vahevahe 'aki 'a e kelekele'.

'Oku lahi fakafalala 'a hono fakapapau'i 'o e ngaahi ngatangata'anga' 'i he ngaahi fakamatala tukufakaholo ki he kelekele 'o makatu'unga pē ia 'i he 'ikai ke fakamahino'i fakapapau 'a e ngaahi vaha'a tofi'a' 'aki hano fua savea fakalelei.

'Oku 'ikai mā'u 'i he Potungāue' ha lekooti 'o e lahi fakakātoa 'o e tofi'a takitaha. Na'e 'i ai ha ngāue na'e fakahoko 'e he Potungāue 'i he kongā loto 'o e ngaahi ta'u 1970, 'a ia na'e fua savea pea tā ai mo e mape 'o e ngaahi tofi'a' kotoa. Na'e 'ikai kakato 'a e ngāue na'e fakahoko ko eni'. 'O kapau na'e lava kakato 'a e ngaue ko ia na'e mei mā'u ai 'a e lahi 'o e 'elia fakakātoa 'o e tofi'a takitaha. 'Oku a'u mai pē ki he 'aho ni 'oku te'eki pē ke tuku atu ha ngaahi mape tofi'a pea 'oku te'eki pē ke 'ilo'i pe ko e hā 'a e lahi fakakātoa 'o e 'elia 'o e ngaahi tofi'a' takitaha.

Neongo 'a e fakahā 'e he Potungāue' na'e 'ikai ke kakato 'a e ngāue 'oku fakamatala'i atu 'i 'olunga pea na'e te'eki ke tuku atu faka'ōfisiale ha ngaahi ngaahi mape tofi'a, na'e 'i ai 'a e ngaahi mape tofi'a na'e 'osi teuteu'i mei he ola 'o e ngaahi savea na'e fakahoko 'i he ngaahi ta'u 1970 pea na'e 'asi ai 'a e 'elia fakakātoa 'o e tofi'a takitaha. Neongo ia', na'e te'eki ke fakamo'oni hingoā 'a e Minisitā Fonua' 'i he ngaahi mape tofi'a ko eni' pea 'oku 'ikai 'ilo'i 'e he Komisoni' 'a e 'uhinga na'e 'ikai fakamo'oni ai'. Ko e me'a mahu'inga 'eni koe'uhi ko e 'analaiso na'e fakahoko 'e he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' 'o e 1983 fekau'aki mo hono vahevahe 'o e kelekele', na'e kau ki ai 'a e 'elia fakakātoa 'o e tofi'a takitaha. Ko e ngaahi mata'ifika na'a nau ngāue'aki' na'e tatau pē mo ia na'e hā 'i he ngaahi mape tofi'a na'e 'osi teuteu'i mei he ola 'o e ngaahi savea na'e fakahoko 'i he ngaahi ta'u 1970, 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i atu 'i lalo'.

'I he'ene tu'u fakalao', 'oku hangē 'oku 'ikai fakatokanga'i 'e he lao ia 'oku 'i ai ha ngaahi tofi'a pehē 'i he Lao ki he Kelekele, koe'uhi' 'oku 'ikai ke fakamahino'i pau 'a e vaha'a tofi'a'. 'Oku tu'u fakatu'utāmaki eni ki he tu'unga fakalao 'oku lolotonga 'i ai 'a kinautolu 'oku nau mā'u

kelekele 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'. Neongo na'e mahino pē 'i he anga 'o e tukufakaholo 'a e tofi'a 'o ha Nōpele, 'oku hangē 'oku ta'efakalao ia koe'uhi 'oku 'ikai ke fakamahino'i fakalao (legally define) ia 'e he Minisitā Fonua' 'o fakatatau ki he fiema'u 'i he Lao ki he Kelekele'.

Na'e fakahā mai 'e he Potungāue' ha toe ngaahi 'uhinga kehe 'oku 'ikai ke nau malava ai 'o fakapapau'i 'a e 'ēlia fakakātoa 'o e ngaahi tofi'a'. 'Uluaki', 'oku 'ikai ke fakamahino'i pau 'i he Tēpile I 'o e Lao ki he Kelekele' 'a e 'ēlia mo e fakangatangata 'o e tofi'a takitaha. Ua', 'oku 'i ai 'a e kau ma'u tofi'a tukufakaholo 'oku nau toe ma'u mo e ngaahi tofi'a kehe. Tolu', 'oku 'i ai 'a e ngaahi tofi'a tukufakaholo lahi 'oku 'i ai mo ha kelekele Pule'anga 'i honau tofi'a', 'a ia ko e kelekele ia 'oku ngāue'aki ma'ae kakai' (ki he ngaahi hala, ngaahi kelekele ta'ofi, ngaahi fa'itoka mo e ngaahi 'ēlia 'i he matātahi 'oku uesia 'e he ngata'anga 'o e hu'a 'a e tahi'). Ko ia ai, ko e tui 'a e Potungāue', 'e 'ikai ke malava ke nau tuku atu ki tu'a ha fakamatala fekau'aki mo e lahi fakakātoa 'a e 'ēlia 'o e ngaahi tofi'a tukufakaholo', 'o kapau 'e 'ikai loto ki ai 'a e taha ma'u tofi'a tukufakaholo'.

FOKOTU'U 45: KE fakakakato 'e he Potungāue' 'a e ngāue na'e kamata'i 'i he 1970 tupu, 'a e fua savea mo tā mape ke fakakapapau'i 'a e ngaahi vaha'a tofi'a', pea mo e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku fiema'u ke tokoni ki he Minisitā Fonua 'i hono tuku atu 'o e ngaahi mape tofi'a 'o e tofi'a takitaha.

(ii) 'I kai lekooti 'a e 'ēlia 'o e ngaahi 'api lesisita 'e ni'ihhi

'I he taimi ko ia 'oku lesisita ai ha kongā 'api ko e 'api kolo pe 'api tukupau, 'oku lēkooti leva 'a e lahi 'o e 'ēlia 'o e 'api ko ia' 'i he ngaahi lesisita 'a e Potungāue'. Neongo ia', 'oku fakahā 'e he Potungāue' 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'api lesisita ia 'oku 'ikai ke 'asi 'a e 'ēlia fakakātoa ia 'i he tohi lesisita' – ko e 'ikai lēkooti 'a e 'ēlia ko ia' pe ko hono lekooti pē ko e "noa". Ko e fakamatala pē na'e ma'u fekau'aki mo e ngaahi 'api lesisita ko 'eni' ko e hingoa 'o e taha ma'u 'api' pea mo e 'aho na'e lesisita ai'. Koe'uhi ko e ngaahi kongā 'api eni 'oku tuku'au 'i he hokohoko 'a e laine 'ea tukufakaholo', 'e fa'a toki ma'u 'e he Potungāue' 'a e 'ēlia fakakātoa 'o e ngaahi kongā 'api ko eni' 'i he taimi 'e toe lesisita ai' pea malava 'e he 'ea 'o tuhu'i pau 'a e tu'u'anga 'o e 'api' 'i he

mape'. 'Oku lahi 'a e hoko 'a e me'a ni 'i he kelekele Pule'anga' pea ko e taha ia 'o e 'uhinga 'oku 'ikai ke malava ai 'a e Potungāue' 'o fakakakato 'a e fakamatala ko ia 'oku hā atu 'i he Tēpile 2 'i 'olunga'. 'I he 'analaiso na'e fakahoko 'e he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele 'o e 1983, na'e fakatokanga'i ai ko e kongā lahi 'o e ngaahi 'api kuo lesisita kā 'oku 'ikai ke lēkooti ha 'ēlia pau' ko e ngaahi lesisita na'e fakahoko ki mu'a 'i he ta'u 1927.

FOKOTU'U 46: KE fakapapau'i 'e he Potungāue' 'a e ngaahi 'api lesisita kotoa 'i he tohi lesisita' 'a ia 'oku 'ikai ke hā ai hono 'elia fakakātoa', pea fakahoko 'a e ngāue kotoa pē 'oku fiema'u ke ma'u 'a e ngaahi 'ēlia ko ia' pea fakakakato 'a e tohi lesisita.

(iii) To'o (deregistration) 'a e ngaahi hingoa 'o kinautolu na'e lesisita ki mu'a

'Oku fa'a ta'ekakato 'a e lēkooti 'i he lesisita' 'i he'ene fekau'aki mo ha taha ma'u 'api kuo mole 'ene totonu koe'uhi ko e pekia pe momoi. 'E fa'a hoko pē hano 'ave ha kelekele 'a ha taha 'o toe lesisita 'i ha hingoa 'o ha taha kehe, kā 'oku kei 'asi pē 'a e hingoa 'o e tokotaha ko ia na'e 'uluaki 'i ai 'a e 'api' 'i he lesisita'. 'O hangē ko eni', 'e pekia ha taha ma'u 'api kae 'ikai ke hiki 'eni 'i he tohi lesisita. 'I he taimi ko ia 'e toe lesisita ai 'a e kelekele ko ia' 'amu'i ange', 'e kei 'asi fakatou'osi pē 'a e lesisita motu'a mo e lesisita fo'ou 'i he tohi lesisita'. 'E lau leva ia ko e ongo 'api lesisita kehekehe 'e ua neongo ko e 'api tatau pē ia ka 'oku hiki 'i he hingoa kehekehe 'e ua. Ko e fakatātā 'eni 'o ha fehalaaki anga maheni 'o hiki tu'o ua ha kongā 'api tatau 'i he lesisita'. 'Oku toe fakalalahi 'a e fehalaaki ni 'i he kehekehe 'a e fika kumi (location number) 'o e ongo lesisita ni'. 'O hangē ko eni', ko e 'uluaki lesisita 'o e 'api' 'e ma'u ia 'i he Lot 200 Block XIX pea ko hono 'elia ko e 8a 1r 00p pea to e lesisita pē 'a e 'api tatau 'i hono lesisita tu'o ua pea lekooti ia ko e Lot 19 Block 79/93 pea ko hono 'elia ko e 3.339ha. 'A ia ko e kongā 'api tatau pē eni 'oku lau ia ko e kongā 'api lesisita kehekehe 'e ua koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha founa ia 'e malava ke 'ilo ai 'e he Potungāue ko e kongā kelekele na'e 'uluaki lesisita' mo e kongā kelekele na'e toki lesisita ki mui' ko e kongā tatau pē.

Ko ia ai, ko e fakamatala 'oku 'oatu 'i he Tēpile 1 mo e 2 'i 'olunga', 'e malava pē ke hala koe'uhi 'e lava pē ke lahi ange 'a e kelekele lesisita kuo lekooti 'i he kelekele ko ia kuo lesisita totonu'. 'E lava ke fakalelei'i 'a e palopalema ni 'i hano fakakomipiuta 'a e ngaahi lekooti 'a e Potungāue'

koe'uhi ke malava 'o t̄naki atu ki ai ha ngaahi fakamatala fo'ou 'i he taimi ko ia 'oku 'ave ai 'a e totonu ki ha konga kelekele mei he taha ma'u kelekele ko ia' ki ha taha kehe. 'Oku 'i ai ha toe fakamatala fakaikiiki ange ki he ngaahi lekooti fakakelekele' mo hono tauhi fakakomipiuta' 'i he Vahe 5 'o e Lipooti ni'.

Tuku kehe 'a e ngaahi 'uhinga kuo fakahā mei he Potungāue', 'a ia 'oku fakamatala'i atu 'i he (i) ki he (iii) 'i 'olunga', na'e toe fakatokanga'i 'e he Komisoni', mei he ngaahi faka'eke'eke 'i he Konga 'Uluaki' mo e ngaahi fakataha na'e fakahoko mo e kakai 'i he Konga 3, 'a e ngaahi palopalema 'oku 'i ai 'ene kaunga ki he ngaahi tō nounou 'a e founga lesisita 'a e Potungāue 'o kau ai eni:

(iv) Konga 'api kuo vahe'i 'oku te'eki ai ke lesisita

'Oku fu'u lahi fau 'a e ngaahi faile kuo tuku fuoloa 'i he Potungāue' 'o tautautefito ki he Va'a Savea, Tā Mape' mo e Fai Lesisita. 'Oku kau ai 'a e ngaahi faile mei he ta'u 1960 tupu' mo e 1970 tupu' 'o hangē ko ia 'e fakamatala'i atu 'i he Vahe 5. 'Oku kau heni 'a e ngaahi konga 'api 'a ia na'e 'osi foaki pe vahe'i 'e he kau ma'u tofi'a kiate kinautolu te nau ma'u 'a e ngaahi 'api ko ia', ka 'oku te'eki ai ke fakakakato 'a e ngaahi ngāue ki hono lesisita 'o e ngaahi konga 'api ni pea mo'u tukua ai pē 'i he Potungāue'. Ko e ngaahi fakamatala kuo tuku mai 'e he Potungāue' 'i he Tēpile 1 mo e Tēpile 2 'i 'olunga, 'oku 'ikai ke hā ai 'a e ngaahi kelekele kuo 'osi vahe'i' 'o kei fakatatali ke lesisita' koe'uhi ko e te'eki ke lesisita 'a e ngaahi konga kelekele ko ia'. 'Oku 'ikai ke lau ia ko ha konga 'api lesisita kae 'oua kuo lesisita pea foaki atu mo e tohi fakamo'oni ma'u 'api'. 'A ia 'oku hā ngali 'atā 'a e ngaahi konga 'api ko ia' (ko e konga 'o ha kelekele 'oku te'eki ke vahe'i), kā ko hono mo'oni' kuo 'osi vahe'i ia pea ko e fakatatali pē ke lesisita. 'O kapau na'e 'osi fakapapau'i 'a e tu'unga 'o e ngaahi konga 'api ko 'eni', 'e toe tonu ange 'a e fika 'o e lahi fakakātoa 'o e 'ēlia 'o e ngaahi konga 'api kuo lesisita'.

'Oku fiema'u ke fakahoko ha ngāue fakavavevave ki he ngaahi palopalema 'oku hā atu 'i he (i) ki he (iv) 'i 'olunga' pea mo e ngaahi palopalema kehe 'i he ngaahi lesisita 'o e kelekele' kuo 'osi lave'i pē 'e he Potungāue, kae malava 'o t̄naki 'a e ngaahi sitetisitika mahu'inga' ke tonu. Ko e

lipooti 'o e 'ata fakalukufua 'o e tu'unga 'o e ma'u kelekele, 'a ia na'e tuku mai 'e he Potungāue', pea mo e ngaahi fakamatala na'e tånaki lolotonga 'a e ngāue ni, ko e fuofua sitepu ia 'i he feinga 'a e Potungāue ke tånaki 'a e ngaahi fakamatala mātu'aki mahu'inga ko 'eni' ma'ae fonua'.

FOKOTU'U 47: KE hokohoko atu 'a hono langalanga hake 'e he Potungāue' 'a 'enau ngaahi lesisita' pea tånaki 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u kae malava ke ma'u 'a e fakamatala 'oku tonu, ki he tofi'a tukufakaholo takitaha, ngaahi tofi'a 'o e Tu'i mo e ngaahi tofi'a Pule'anga, fekau'aki mo e lahi fakakātoa 'o e tofi'a takitaha pea ke fakapapau'i ke tonu 'a e pēseti 'i he tofi'a takitaha kuo 'osi vahe'i 'o fakafou 'i he lesisita (ko e 'api tukuhau pe 'api kolo), lisi (taautaha mo e ngaahi lotu/kautaha 'ofa ki he masiva) mo e ngaahi tohi ngofua, pea mo e lahi 'o e kelekele 'oku te'eki ke vahe'i pea 'oku 'atā ke vahevahe.

'I hono fakakātoa', 'oku 'ata mai 'a e tu'unga ta'efakafiemālie 'oku 'i ai 'a e Potungāue' 'i he 'ikai ke ma'u 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga ko eni fekau'aki mo e kelekele'. Ko e ola 'o e ngāue ni 'oku hoko ia ko e poupu ki he ngaahi fakakaukau 'a e Komisoni' 'oku fakamatala'i atu 'i he Vahe 5, 'a e fu'u fiema'u ke fakalelei'i mo toe fakalalaka ange 'a e Potungāue' 'i he meimei tapa kotoa pē.

Na'e ma'u 'e he Komisoni ha fale'i mei he Potungāue'¹¹ te ne a'usia ha tu'unga lelei 'aupito 'i hono fakahoko 'o e Polōsaki Fakangāue ki he Kelekele' (Land Administration Project) 'a ia 'oku 'amanaki ke 'osi ki Sune 2012. Na'e fakahā mei he Potungāue', 'o ka kakato 'a e ngāue ko 'eni' 'e ma'u ai 'a e fuofua Tatapeisi 'o e Ngaahi Lesisita 'o e Kelekele (Database of Land Registers) 'a e Potungāue'. 'E kau ki ai 'a e Lesisita 'o e 'Api Kolo', Lesisita 'o e 'Api Tukuhau', Lesisita 'o e Mōkisi' pea mo e Lesisita 'o e Lisi'. Na'e te'eki ai foki ke fakamahino mai, pē 'e fai ha ngāue ke fakalelei'i 'a e ngaahi me'a kuo fakamatala'i atu, mo e ngaahi fokotu'u kuo 'oatu, 'i 'olunga'. 'Oku teke mālohi 'e he Komisoni' 'a e Potungāue' ke nau fakahoko 'a e ngāue ko ia'; kā 'ikai, 'e 'ikai tonu 'a e fakamatala 'e tuku mai 'i he Tatapeisi'.

¹¹ Vakai ki he Fakalahi 21

4.1.2 'ANALAI SO NA'E FAKAHOKO 'I HE LĪPOOTI 'A E KOMISONI FAKATU'I KI HE KELEKELE 'O E 1983

Na'e vakai'i 'e he Komisoni' 'a e 'analaiso 'o e vahevahe 'o e kelekele', 'a ia na'e fakahoko 'i he lĪpooti 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele 'o e 1983. Na'e ngāue'aki ki he 'analaiso ni 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fika na'e 'oatu kia kinautolu 'e he Potungāue'. 'Oku fakatokanga'i ai heni 'e he Komisoni, 'o makatu'unga 'i he fakamatala na'a nau ma'u mai mei he Potungāue', kapau na'e ngāue'aki 'a e ngaahi fika ko ia mei he ngaahi mape tofi'a - 'oku 'ikai ke tonu 'a e ngaahi mape ko ia' pea na'e 'ikai ke fakapapau'i ia 'aki ha fakamo'oni ki ai 'a e Minisitā 'o hangē ko ia 'oku tu'utu'uni 'i he Lao ki he Kelekele'.

4.2 NGAHI FOUNGA 'OKU TOE LELEI ANGE KI HONO VAHEVAHE 'O E KELEKELE' MO E FOUNGA LELEI TAHA KI HONO NGĀUE'AKI 'O E KELEKELE'

Ko e kelekele' ko e konga mātu'aki mahu'inga ia 'i he ngāue langa fakalalakala 'o e 'ekonōmika' pea 'oku 'alu 'a e taimi mo 'ene toe mahu'inga ange' koe'uhi ko e faka'au ke toe tokolahi ange 'a e kakai' 'i Tonga'. 'Oku tokolahi ange foki 'a e kau Tonga 'oku nau nofo muli' pea 'oku nau 'ilo'i 'a e mahu'inga ke ma'u ha kelekele 'i Tonga. 'Oku faka'au foki ke toe lahi ange 'a e fakafalala 'a Tonga 'i he sekitoa ki he ngoue' pea mo e takimamata'. 'Oku 'ilo'i 'e he kau ma'u 'api 'e ni'ihiki ko ha ma'u'anga pa'anga lelei honau kelekele' pea 'e lava ke hoko ia ko e 'inivesi lelei 'i ha taimi lōloa. 'Oku fiema'u ke toe tokanga'i lelei ange 'e he Pule'anga' 'a hono vahevahe mo hono ngāue'aki 'o e kelekele' 'i Tonga' pea ke faka'ai'ai mo fakafaingofua'i 'a e fakalalakala faka'ekonōmika mo fakatupulaki ha 'ātakai 'e faingamālie ange ai 'a e fakalalakala ko ia'.

Na'e fakakaukau'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fokotu'u lelei 'aupito mei he kakai' kae pehē foki mei he ngaahi pangikē, ngaahi pisinisi', ngaahi kulupu 'a e kakai fefine' pea mei ha ni'ihiki kehe pē 'oku nau tokanga ki he kaveinga tatau, 'a ia ko hono fakapapau'i 'oku 'atā 'a e kelekele' ki he taha kotoa pea 'oku ngāue'aki lelei ia ke tolonga hono 'aonga'.

4.2.1 TU'UTU'UNI NGAUE FAKAFONUUA 'A TONGA KI HONO NGĀUE'AKI 'O E KELEKELE

Na'e ma'u 'e he Komisoni' ha ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau kae pehē foki ki he ngaahi fokotu'u lolotonga 'a e ngaahi fakataha mo e kakai', 'a ia na'e fakahoko mai ai ha kole ke fokotu'u ha tu'utu'uni ngaue fakafonua 'a Tonga ki hono ngāue'aki 'o e kelekele'. Na'e fakama'ala'ala mai foki ai mo e ngaahi 'uhinga 'oku fiema'u ai 'a e me'a ni.

'Oku totonu ke fakahoko 'a hono vahevahe mo hono ngāue'aki 'o e kelekele 'i Tonga' 'o fakatatau ki ha tu'utu'uni ngāue. 'Oku totonu ke kau atu 'a e ngaahi me'a ni 'i hono fakakaukau'i 'i ha taimi 'e fa'u ai ha tu'utu'uni ngāue fakafonua 'a Tonga ki hono ngāue'aki 'o e kelekele':

(i) Tolonga 'a e tu'unga 'o e koloa'

'E lava ke fakapapau'i 'a e tolonga 'a e tu'unga 'o e koloa' ke tokoni ki ha langa fakalalakaka 'e tolonga 'i he tafa'aki fakangoue' mo pule'i 'a hono ngāue'aki 'o e kelekele mo e ngaahi ngāue felālāve'i mo ia' 'o kau ai 'a e ngaahi me'a ni:

- (a) ngāue'aki 'a e ngaahi founga ngoue 'oku tolonga' ke fakapapau'i 'oku ngāue'i lelei 'a e kelekele ke ta'ofi ai ha uesia kovi 'o e kelekele';
- (b) malu'i 'a e kelekele 'aki hono 'inivesi, ke fakapapau'i 'e kei 'i ha tu'unga lelei pē ke ngoue'i 'e he ngaahi to'utangata 'i he kaha'u', 'aki hono toe tō 'akau'i mo ngāue'aki 'a e ngaahi founga ngoue fakalelei kelekele'. 'E lava ke tokoni ki ai 'a e Pule'anga' 'aki hono 'oatu 'a e ngaahi tenga'i 'akau ki hono toe tō 'akau'i ('a e kelekele) 'e he kakai 'i he komiuniti' pē ko hono ako'i ke nau tō pē 'enautolu ha'anau pulopula;
- (c) ke fakangatagata 'a hono teke pe ko hono to'o ha ngaahi konga kelekele lalahi ('o kau ki ai 'a e ngaahi keli'anga maka') mei he ngaahi konga'api 'a ia kuo lisi atu', 'o tautautefito ki he ngaahi lisi fakakomēsiale'. Neongo 'oku fa'a fakahoko 'a e ngaahi me'a ni ke ma'u ai ha pa'anga 'i ha taimi nounou, 'e malava ke uesia ai 'a e kelekele' ia 'i ha taimi lōloa;
- (d) ke fakangatangata pe tapui 'a hono ta'aki pe tā 'o e ngaahi 'ulu 'akau 'i he ngaahi 'ēlia 'i he matātahi' ('o ngāue'aki hono filifili pē 'a e feitu'u 'e ngofua ke ta'aki pe tapui ai 'a e tā).

(ii) Palani lelei

Fakapapau'i 'oku palani fakalelei 'a e langa fakalalakaka 'i he ngaahi 'ēlia 'i kolo'.

(iii) Vahevahe fakafeitu'u

Ke faka'ilonga'i 'a e kelekele 'oku fe'unga ki he takimamata pea mo e ngaahi ngāue fakalalakaka pea tuku talifaki 'a e ngaahi kelekele ko ia ki he ngaahi taumu'a ko ia (vahevahe fakafeitu'u).

'Oku tui 'a e Komisoni 'oku totonu ke ngāue'aki 'o e, mo e langa fakalalakaka 'i he, kelekele 'i Tonga' 'o fakatatau ki he fakahinohino mei ha tu'utu'uni ngāue fakafonua ki he kelekele', 'a ia 'e kau ki ai 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku fakamatala'i atu 'i 'olunga'. Neongo ia', 'oku fakatokanga'i 'e he Komisoni 'a e Lao Fakaangaanga ki he Palani mo hono Pule'i Fakafonua 'a

hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 2010, 'a ia 'e lelei ange ke ngāue'aki ia kae 'oua toe fa'u ha tu'utu'uni ngāue fakafonua ki he kelekele'.

(iv) Lao Fakaangaanga ki he Palani mo hono Pule'i Fakafonua 'a hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 2010

'O kapau 'e fakapaasi 'a e Lao Fakaangaanga ko eni', 'e hoko ia ke fokotu'u ai ha Ma'u Mafai ki he Palani Fakafonua' pea 'e 'omai ai mo ha fa'unga ki hono palani 'o e ngāue'aki, langa fakalalakaka 'i he, pule'i mo hono malu'i 'o e kelekele' 'i Tonga.

Na'e fokotu'u atu 'i he Lao Fakaangaanga ki he Palani mo hono Pule'i Fakafonua 'a hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u ke muimui'i 'a e ngaahi taumu'a 'a ia 'oku kau ki ai 'a hono ngāue'aki ke potupotutatau, maau, faka'ekonomika pea mo tolonga, fakalalakaka mo pule'i 'a e kelekele 'o kau ai 'a hono malu'i 'a e ngaahi koloa fakaenatula mo e ngaahi koloa fo'u he tangata pea mo hono tokangaekina 'o e ngaahi ngāue 'a e me'a mo'ui mo hono fakafa'ahinga; faka'atā ke ngāue'aki 'a e kelekele, palani fakalalakaka pea mo e ngaahi tu'utu'uni ke fakataha'i mo e ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'o e ngaahi koloa faka'ātakai, fakasosiale, faka'ekonōmika, fakatolonga mo pule'i 'a e koloa 'i he ngaahi tu'unga pau fakafonua, fakafeitu'u, fakavahefonua, fakakolo pea mo e 'ēlia; fokotu'utu'u ha fa'unga mo ha fotunga taau ki he 'ēlia kolo ki hono langalanga hake 'a e Pule'anga koe'uhi ke tuku atu ha founga 'oku potupotu tatau mo maau ki he ngaahi saliate misini, ngaahi saliate misini, ouau va'inga, ngāue pea mo e ngaahi faingamalie kehe; fokotu'u ha 'ataakai 'oku lelei, vave mo malu ki he ngāue, nofo mo e ngaahi va'inga ki he kakai 'o e Pule'anga; malu'i 'a e ngaahi me'angāue 'a e pule'anga pea mo e ngaahi koloa tu'uma'u kehe pe mo e ngaahi me'angāue kehe pea ke faka'atā ke hokohoko atu 'a hono fakahoko ke maau 'a e mo fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi naunau 'a e Pule'anga kae pehē foki ki he ngaahi me'angāue kehe ki he lelei 'a e kakai'; vahevahe tatau 'a e ngaahi fiema'u 'a e Tonga kotoa pē 'i he taimi lolotonga mo ia 'i he kaha'u'; pea mo 'oatu ke toe lahi ange 'a e ngaahi faingamalie ke kau mai 'a e kakai ki he palani mo hono fakafuofua'i.

Ko e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao Fakaangaanga 'a ia 'oku felave'i pea mo hono fa'u 'o e ngaahi palani ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi feitu'u, 'a ia 'e malava pe ko e palani fakafonua, fakafeitu'u, fakavahe, fakakolo pe ko ha palani pau pē. Ko hono langalanga hake mo hono ngāue'aki 'o e kelekele 'i he ngaahi 'ēlia 'oku ka'oi 'e ha palani ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi feitu'u, 'e ngofua ke fakahoko pe ia 'i ha ma'u ha ngofua mei he Ma'u Mafai. Ko e founa 'o e tohi kole ha ngofua ke pehē 'oku ne 'omai ai 'a e ngaahi sivi ke fakapapau'i 'oku faipau ki he ngaahi palani ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi feitu'u ki he 'ēlia 'a ia 'oku tu'u 'i ai 'a e kelekele ke ngāue'aki pe langalanga hake.

'E kau 'i he mafai 'o e Lao Fakaangaanga 'a hono fiema'u ke fakakaukau'i 'e he Ma'u Mafai 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a ia 'oku lave ki ai 'i 'olunga 'a ia na'e fokotu'u atu ko e makatu'unga ki hono fa'u 'o e tu'utu'uni fakafonua ki he kelekele pea mo e ngaahi me'a kehe pe 'oku felalave'i, fakatou'osi pe 'i hono fa'u 'o e ngaahi palani ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi feitu'u pea mo hono tuku atu 'o e ngaahi ngofua ki he fakalakalaka.

'Oku tui 'a e Komisoni' 'e 'ikai uesia 'e Lao Fakaangaanga ki he Palani mo hono Pule'i Fakafonua 'a hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 2010 'a e ngaahi totonu 'a e taha ma'u 'api pe ko e taha ma'u tofi'a, 'a ia kuo foaki 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele' mo e Konisitūtone'. 'E kei hokohoko atu pē 'a 'enau ma'u 'a e ngaahi totonu ko ia', kā kuo pau ke nau fakahoko 'enau ngaahi totonu' 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'o e Lao Fakaangaanga' 'o kapau te nau fie ngāue'aki 'a e, pe langa fakalakalaka 'i he, kelekele'. 'Oku 'ikai ke toe kehekehe 'a e fekau'aki 'a e Lao Fakaangaanga' mo e ngaahi totonu ko eni mei he fekau'aki 'a e ngaahi totonu tatau mo e ngaahi lao na'e 'osi paasi ki mu'a 'o kau ai 'a e Lao Pule'i mo e Ngaahi Tu'unga 'o e Langa Fale 2002, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Langa pea mo e Lao ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Atakai 2003.

'Oku poupou'i 'e he Komisoni' 'a e Lao Fakaangaanga ki he Palani mo hono Pule'i Fakafonua 'a hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 2010, he 'oku 'osi tō loto pē 'i ai hono tokangaekina 'a e ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e tokanga', koe'uhi ke toe lelei ange 'a hono pule'i mo hono palani'i hono ngāue'aki 'o e kelekele'.

4.2.2 FAKAFAINGOFUA'I 'A HONO VAHEVAHE 'O E KELEKELE' 'AKI HONO FOKOTU'U 'A E NGAHI FOUNGA NGĀUE KE TOKONI'I HONO FAKAHOKO IA'

Na'e fokotu'u mai mei he kakai' ke fokotu'u 'a e ngaahi founga ngāue ko 'eni' ke tokoni ki hono vahevahe 'o e kelekele':

(i) Pangikē Kelekele

Na'e fokotu'u mai mei he ni'ihi 'o e kakai kae pehē foki ki he Kautaha ki he Kautaha ki he Ngaue Komēsiale mo e Ngaahi Ngaue'anga 'a Tonga (Tonga Chamber of Commerce and Industries) ke fokotu'u ha "Pangikē Kelekele" i Tonga. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Pangikē Kelekele ko 'eni' ke ne tuku atu 'a e fakamatala ki he kakai' fekau'aki mo e kelekele 'i Tonga 'oku 'atā ke ngāue'aki ki he ngaahi taumu'a kehekehe pē 'o kau ai 'a e lisi, ngoue pe ko e ngaahi ngāue fakakomēsiale'. 'E faingofua mo vave ange ki he kakai' ke nau 'alu ki he Pangikē Kelekele' 'o ma'u mei ai 'a e fakamatala fekau'aki mo ha kelekele 'e fe'unga mo 'enau fiema'u'. 'E mahu'inga foki ke pulusi pea ma'u ngofua 'a e ngaahi fakamatala ni koe'uhi ke lava pē 'a e kakai Tonga', 'o tatau pē pe 'oku nau 'i Tonga ni pe 'i muli, 'o ma'u ngofua 'a e ngaahi fakamatala ni mei ha uepisaiti 'a e Pangikē Kelekele' ke tokoni ki hono fakakaukau'i 'a 'enau ngaahi ngāue fakalalakaka 'oku fekau'aki mo e kelekele 'i Tonga'.

'E ngāue lelei 'a e fakakaukau ke fokotu'u ha Pangikē Kelekele, 'o kapau 'e pule'i lelei pea faingofua hono ma'u 'a e ngaahi fakamatala fakakelekele' kotoa. Kaikehe, 'oku kei lahi pē 'a e ngaahi kelekele 'i Tonga ni kuo 'osi vahe atu, kā 'oku te'eki ai ke lesisita 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe pē. Kapau 'e lava 'a e ngaahi fakalelei lahi 'oku fiema'u ke fakahoko ki he Potungāue', 'e 'aonga 'aupito leva ke 'i ai ha Pangikē Kelekele he 'e malava ke hoko ia ko ha founga mātu'aki 'aonga mo'oni ke vahevahe atu 'aki 'a e kelekele'. 'E lava ke hoko 'a e Pangikē Kelekele' ko ha founga fakahoko ngāue lelei 'aupito ke tokoni ki hono ngāue'aki lelei, fakama'opo'opo mo hono vahevahe 'o e kelekele 'i Tonga'.

Na'e 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'u ke fa'u ha sino tau'atāina ke ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia tatau mo ia na'e fokotu'u mai ki he Pangikē Kelekele'. 'Oku fokotu'u atu 'e he Komisoni' 'e lava ke fakahoko lelei 'e he Potungāue' 'a e fatongia ko eni', hili hano fakakakato 'a e ngaahi lēkooti 'a e Potungāue' 'o hange ko ia na'e fokotu'u atu 'i he konga ki mu'a 'o e vahe ni, he ko hono fatongia ke tuku atu 'a e ngaahi lēkooti fakakelekele' ki he kakai'.

(ii) Kosilio Kelekele Fakakolo

Na'e fokotu'u mai 'e he kakai' 'oku totonu ke 'i ai ha Kosilio Kelekele Fakakolo 'i he kolo kotoa ke ne fale'i 'a e taha ma'u tofi'a 'i hono fakahoko 'a hono ngaahi fatongia'. 'Oku 'i ai 'a e kakai 'i he kolo takitaha 'oku lahi 'a 'enau 'ilo ki he hisitōlia 'o e ngaahi 'api fakafāмили', kinautolu 'oku nau fua 'a e kavenga 'a e kolo', ngaahi famili 'oku nau fiema'u vivili ha kelekele, pea mo e ngaahi me'a pē 'oku felave'i mo ia. 'E lava ke fokotu'u 'e he kolo takitaha ha'anau Kosilio ke 'oatu ki ai 'a e ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki ai' mo fakahoko atu ai ha fale'i ki he taha ma'u tofi'a' ke tokoni ki ai 'i he'ene fai tu'utu'uni'. 'Oku tokolahi 'a e hou'eiki Nōpele kuo fuoloa ta'u 'a e 'i ai honau vā fengāue'aki mo e kau taki 'o e komiuniti mo e 'ulu 'o e ngaahi fāмили'. Ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai' 'oku hangē pē ia hano fokotu'u mai ke fakalao'i 'a e ngaahi vā fengāue'aki tukufakaholo ko eni', 'a ia na'e 'osi ngāue'aki mai pē 'i he ngaahi to'utangata ki mu'a'.

'Oku tui 'a e Komisoni' 'oku mea'i lelei pē 'e he kau ma'u tofi'a' 'a e kakai fe'unga 'i honau tofi'a takitaha te nau lava 'o kumi fale'i ki ai 'o kapau 'e fiema'u. 'Oku 'i ai 'a e kau ma'u tofi'a' 'e ni'ihii 'oku nau fakafalala ki he kau 'ōfisa kolo 'i honau tofi'a' pē ko 'enau kau "matāpule'" ke nau 'oange ha ngaahi fakamatala 'e fiema'u pe ko hono fakapapau'i ha fakamatala fekau'aki mo ha konga kelekele 'oku fai ha tokanga ki ai. 'E malava pe 'e he tokotaha ma'u tofi'a takitaha 'o ngāue'aki 'a e ngaahi kosilio' 'o kapau te nau fiema'u pea 'i ha taimi pē te nau fiema'u ai, 'o 'ikai toe fiema'u ke tomu'a fakahā pau 'i he lao'.

4.2.3 FILI HA KELEKELE FO'OU KE VAHEVAHE – FANGA'UTA

Na'e 'i ai 'a e fokotu'u mei he ni'ihī 'o e kakai' ke vahe mai ha ngaahi 'api kolo mo ha ngaahi 'api tukuhau mei Fanga'uta, Tongatapu. Na'e meimei fa'a 'ohake 'a e fokotu'u ko eni' 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni 'i he ngaahi 'elia 'oku ne takatakai'i 'a e fanga'uta, 'o hangē ko Veitongo mo Havelu. Na'e tui 'a kinautolu 'oku nau nofo ofi ai', 'oku totonu ke vahe ia he 'e hoko ia ko e fakalahi 'o e kelekele 'oku 'atā ki he nofo' koe'uhi 'oku 'alu 'a e taimi' mo e fu'u tokolahi ange hono nofo'i 'o e ngaahi kolo'. Na'e toe 'ohake foki 'a e fakakaukau tatau 'i he taha 'o e ngaahi fakataha mo e kakai' na'e fakahoko ki 'Amelika', koe'uhi 'e lava 'o vahe'i atu ai ha ngaahi 'api 'o e kakai Tonga 'oku nau nofo muli kā 'oku nau faka'amu ke ma'u hanau 'api 'i Tonga ni.

Neongo ia', na'e 'i ai pē 'a e kakai ia na'e 'ikai ke nau pou pou ki he fakakaukau ko 'eni', koe'uhi 'e uesia ai 'a 'enau ma'u mo'ui mei he fanga'uta'. 'E toe lava foki ke fakatupunga ai mo ha tāfea 'i honau ngaahi kolo' pea mo ha ngaahi uesia kehekehe pē ki he 'ataakai'. Na'e fakafepaki'i foki mo hono lisi atu ha konga 'o Fanga'uta ki ha kautaha fakalalakaka fakatautaha (Polōseki Lomipeau) 'i he ngaahi 'uhinga tatau pē.

Ko e faka'uhinga lolotonga 'a 'e Pule'anga ki Fanga'uta' 'oku nau pehē ko e potutahi fakalotofonua ia 'o fakatatau ki he ngaahi konivēsio fakavaha'apule'anga', 'o hangē ko ia 'oku faka'uhinga'i 'i he 'Ātikolo 9 'o e Konivesio 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Lao 'o e Tahi (UNCLOS), 'a ia ko e potutahi ia 'oku taupotu ki 'uta mei he ngata'anga (baseline). Neongo ia', fakatatau ki he founa 'o e ma'u kelekele' 'i Tonga', na'e toe 'i ai 'a e fakakaukau 'e taha, 'a ia na'e pehē 'oku faingata'a ke tali 'a e fakakaukau ko ia ke faka'uhinga'i tatau pē 'a e kelekele 'oku 'ufi'ufi 'aki 'a e vai' 'i he fanga'uta' mo e kelekele 'i he fonua mōmoa', 'a ia 'oku tau anga maheni ki hono vahe mai mei ai 'a e ngaahi 'api kolo' mo e ngaahi 'api 'uta'. 'Oku tānaki atu ki he fakakaukau ni mo hono malu'i 'o e 'ēlia fanga'uta 'i he Lao ke Malu'i 'a e Fanga Manupuna mo e Ika (Vahe 125) mo e Lao ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Atakai 2003.

Ko ia ai, na'e 'ikai malava ke toe vakai'i 'e he Komisoni' 'a e me'a ni kae 'oua kuo fakamahino'i 'a e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga' 'o hangē ko 'ene hā atu 'i 'olunga'.

4.2.4 VAKAI'I HA NGAahi FOUNGA FO'OU 'O E MA'U KELEKELE – NGAahi TOTONU FAKAKONGOKONGA (STRATA TITLES)

Na'e vakai'i 'e he Komisoni 'a hono fokotu'u mai ke ngāue'aki 'a e ma'u totonu fakakongokonga' (strata titles), 'a ia 'oku lahi 'a hono ngāue'aki 'i he ngaahi fonua muli'. 'Oku langa ai 'a e ngaahi fale nofo'anga' 'o fungavaka ma'olunga pea 'atā ki he kakai ke nau fakatau pe ma'u ('o anga maheni ki ha konga 'o ha fo'i fungavaka kakato 'e taha) ha konga 'o e fale ko ia. Ko e tokotaha 'oku ne ma'u ha totonu fakakongokonga (strata title) 'oku ne ma'u, fakataha mo e ni'ihi ko ia 'oku 'i ai mo 'enau totonu fakakongokonga ki he fale ko ia', ha totonu ki he kelekele 'a ia 'oku tu'u ai 'a e fale ko ia'. Ko 'ene ngaahi totonu' 'e fakangatangata pē ki he konga/fungavaka 'o e fale', 'a ia 'oku ne ma'u' pea 'e ha'iha'i ia 'e ha ngaahi totonu mo e ngaahi fatongia 'oku nau ha'isia kotoa ki ai. 'Oku lahi hono ngāue'aki 'i muli 'a e fa'ahinga totonu ko 'eni' pea ko e founga lelei ia ke solova 'aki 'a e palopalema 'i he nounou 'a e kelekele'. Na'e poupou 'a e Kautaha ki he Ngaue Komēsiale mo e Ngaahi Ngaue'anga 'a Tonga (Tonga Chamber of Commerce and Industries) ke fakahoko 'a e fokotu'u ko eni' 'i Tonga 'i he kaha'u' 'o kapau 'e fiema'u ke tokoni ki hono vahevahe atu 'o e kelekele'.

'E 'i ai 'a e taimi 'i he kaha'u' 'e 'osi ai 'a e kelekele 'oku kei 'atā ke vahe atu 'i Tonga ni'. 'Oku 'omai 'e he ma'u totonu fakakongokonga' (strata titles) ha halanga lelei ki he ma'u kelekele (property) 'i Tonga 'i he taimi ko ia 'e 'osi kotoa ai 'a e kelekele hono vahe'. Ko e tefito'i fakakaukau 'oku makatu'unga ai 'a e ma'u totonu fakakongokonga' (strata titles) 'oku fakafalala ia 'i hono langa 'o e ngaahi fale 'o fungavaka pea ma'olunga pea 'e malava ke te fakatau 'o ma'u ha konga ai. 'Oku fakapa'anga 'a e langa fakalalakaka fakakomēsiale ko 'eni mei he ngaahi fakatau ko ia'. 'I he taimi 'e ni'ihi, 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'a e langa ko eni' koe'uhi ke lava 'o fakanofonofo ki ai ha kakai 'i he ngaahi fonua 'oku si'isi'i ai 'a e ngaahi feitu'u ke nofo ai 'a e kakai 'o e fonua ko ia'. 'I he 'a'ahi 'a e Komisoni ki Singapoa', na'e hā mahino ai 'a e ola lelei hono ngāue'aki 'i ai 'a e tanu ki tahi (reclaim) pea mo e ma'u totonu fakakongokonga' (strata titles). 'Oku lahi tatau foki 'a e 'ēlia fakakātoa 'o e kelekele 'i Singapoa' mo Tonga.

‘Oku ngalingali ‘e toki kamata ngāue’aki pē ‘a e ma’u totonu fakakongokonga’ (strata title) ‘i Tonga ‘i hano fakapa’anga ha langa fakalalakaka pehē ‘e ha kautaha fakakomēsiale taautaha. ‘E hilifaki mai ai ‘a e tu’unga totongi ‘i he sekitoa taautaha’ ke totongi kae toki ma’u ha’ate totonu fakakongokonga (strata title property). ‘I he’ene pehē, ‘e malava ke tau pehē ‘oku ‘i loto pē ‘a e founa ko eni’ ‘i he founa ‘oku vahe atu ‘aki ‘a e kelekele ki he kakai’ ‘o fakatatau ki he Lao ki he Kelekele. ‘I he kakato pē hano lesisita, ‘e tau’atāina leva ‘a e taha ma’u totonu fakakongokonga (strata title property) ke ne fakahoko ha langa fakalalakaka pe ngāue’aki ‘a hono kelekele ‘o fakatatau ki ha’ane fiema’u, kā kuo pau ke ne faipau ki he lao’.

‘E malava ke hoko ‘a e ma’u totonu fakakongokonga’ (strata title) ko e solova’anga, ‘i he’ene fakafekau’aki mo e ma’u kelekele ‘i Tonga ‘i he kaha’u’. Koe’uhi ko Tongatapu ko e fonua ‘oku tu’u ‘i he maka feo’ pea ko e fa’unga ‘o e fonua ko e maka feo molū’; ‘oku fakangatangata pē ‘a e mamafa ‘e malava ‘o hilifaki ‘i he funga kelekele’. Ko ia ai, ‘e fakangatangata ‘a e ma’olunga ‘o ha ngaahi fale funga vaka ‘e langa’ pea ‘e toe fakangatangata ai mo e lahi ‘o e ngaahi totonu fakakongokonga (strata title) ‘e lava ‘o ma’u’. ‘E hoko ‘a e ma’u totonu fakakongokonga’ (strata title) ke toe lelei ange ai ‘a e ngaahi founa hono ngāue’aki ‘o e kelekele’, ‘o fakatatau ki he ki’i kelekele ‘oku kei ‘atā ‘i Tonga’, pea ‘e toe lahi ange ‘a e kakai ‘oku ma’u kelekele’.

‘O hangē ko ia na’e fakamatala’i atu ‘i he Lipooti Fakataimi ki he Konga ‘Uluaki’, kuo ‘osi fakahoko ‘i he ngaahi fonua kotoa na’e ‘a’ahi ki ai ‘a e Komisoni’, ha ngaahi ngāue mahu’inga ke fakalalakaka ai ‘a e ma’u kelekele’ ‘i he’enu ‘amanaki atu ‘e toe lahi ange ‘a e palopalema ‘i he si’isi’i ‘a e kelekele’ – ‘a ia ko e me’a eni ‘oku tu’u lavea ngofua ai ‘a Tonga ‘i he kaha’u’. Kuo ‘osi ngāue’aki ‘i he ngaahi fonua fakalalakaka ange’, ‘o hangē ko Singapo, Nu’usila mo ‘Aositelēlia, ‘a e ma’u totonu fakakongokonga (strata title) ‘o ha ngaahi fungavaka (pe ko ha kongā ‘o ia) ‘i he ngaahi fale fungavaka ma’olunga’. ‘Oku nau (‘a e ni’ihi ‘oku ma’u honau kongā fale ‘i he fale ko ia’) toe ‘inasi fakakātoa foki ‘i he ki’i kongā kelekele ‘oku tu’u ai ‘a e fale’. ‘Oku nau vahevahe leva mo e ngaahi fakamole ke tauhi ‘aki ‘a e ngaahi me’a anga maheni ‘i he ngaahi fale pehē (‘o hangē ko e tau’anga me’alele, ngaahi halanga me’alele, kau tauhi ‘api, ‘eleveita mo e ngaahi me’a kehe pē’). Kuo ‘osi ngāue’aki foki ‘i he ngaahi fonua iiki ange’ ‘a e ma’u totonu

fakakongokonga' (strata title), 'o hangē ko Ha'amoā pea mo e 'Otu Motu Kuki', 'o fakataumu'a eni ki hono faka'ai'ai 'a e 'invesi mei muli', kā 'oku fakahoko 'eni 'i ha tu'unga 'oku toe si'isi'i ange 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi fonua fakalalakaka ange'.

'E malava ke fakahoko 'a e ma'u totonu fakakongokonga' (strata title) 'i Tonga ni 'i ha founa 'e fe'unga mo Tonga 'o ngāue'aki pē 'a e kelekele kuo 'osi foaki 'o fakatatau ki he Lao ki he Kelekele'. 'E foaki ai ha totonu fakakongokonga (strata title) 'o fakatatau ki he vaha'a taimi 'o e lisi' ('o e kelekele 'oku tu'u ai 'a e fale), pea kapau ko e 'api kolo pe 'api tukuhau, 'e hokohoko atu pē 'a e totonu fakakongokonga ko ia' 'i he laine 'o e hokohoko 'ea'. Ko e founa 'e taha', ko hono fakakaukau'i ke fakahoko 'a e ma'u totonu fakakongokonga (strata title) 'o hangē ha totonu kakato ki ha kelekele (freehold title), kā 'oku totonu ke fakangatangata pē ia ki he kelekele ma'u kakato (freehold land) fo'ou 'a ia na'e ma'u 'i hono tanu ki tahi 'a e ngaahi 'ēlia matātahi' pe fanga'uta' (lagoon).

FOKOTU'U 48: KE fakakaukau'i 'a e ma'u fakakongokonga 'o e totonu ki he kelekele' (strata title ownership) pea mo hano kamata ngāue'aki 'i Tonga ni.

4.2.5 KELEKELE KE NGĀUE'AKI 'E HE KAKAI

(i) 'Oku totonu ke 'i ai ha kelekele talifaki (reserve) 'i he tofi'a takitaha

Na'e fokotu'u mai mei he kakai' ke vahe'i ha kelekele talifaki (reserves) 'i he tofi'a kotoa. 'E lava ke vahe'i mei he kelekele talifaki' ha kelekele ke ngaue'aki ki he ngaahi me'a fakakolo', 'o hangē ko e sipoti pe ko ha me'a fakalukufua 'a e kolo'. 'E lava pe ke toe vahe'i mei ai ha ngaahi fa'itoka fo'ou pe tofi 'api kolo 'o kapau 'e fiema'u.

Na'e toe fokotu'u mai foki 'e he kakai', 'e toe lelei ange ke vahe'i 'a e ngaahi kelekele talifaki ko eni' mei he ngaahi 'api tukuhau 'a ia 'oku ofi mai ki he ngaahi 'elia 'i he matakolo he 'e malava pe ke fakafetongi ia (kae lava ke hoko ko ha kelekele talifaki) mo ha konga kelekele 'oku toe mama'o atu mei he loto kolo'. 'E malava ke mafao atu 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka 'i he kolo'

mei he ngata'anga lolotonga mo hono fakangatangata 'o ha ngāue pehē, koe'uhi ko e 'ikai ke 'i ai ha kelekele fe'unga ki ai.

Na'e fokotu'u mai foki mei he kau taki lotu, 'oku totonu ke 'i ai pe vahe'i makehe ha kelekele mei he tofi'a takitaha ki he ngaahi sipoti pea pehē ki he ngaahi va'inga ki he kakai mo e to'utupu 'o e kolo.

'Oku si'isi'i 'a e ngaahi 'ēlia ke fakahoko ki ai 'a e ngaahi va'inga fakafeohi' mo e ngaahi ngāue fakakolo' pea 'oku meimei 'i he tu'unga pehē 'a e ngaahi kolo kotoa 'i Tonga. 'Oku totonu ke fakamu'omu'a 'e he Tonga kotoa 'a hono palani 'o e ngāue felave'i mo e kelekele'. 'Oku totonu ke vahe'i ha kelekele mei he tofi'a takitaha ke ngāue'aki ki he ngaahi ngāue fakakolo, 'o hangē ko e ngaahi paaka, ngaahi 'ēlia va'inga, ngaahi fa'itoka pea mo e ngaahi fakataha'anga fakakolo, pea ke 'atā 'a e ngaahi feitu'u ni ke ngāue'aki 'e he kakai'.

'Oku fakataumu'a 'a e Lao Fakaangaanga ki he Palani mo hono Pule'i Fakafonua 'a hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u ke tokanga'i 'a e hono palani lelei 'a e ngaahi fiema'u fakakelekele 'i Tonga ni'. 'E fokotu'u leva 'a e ma'u mafai fo'ou ke nau siofi 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e palani', 'a ia 'e ui ko e Ma'u Mafai Fakafonua ki he Palani'. 'E hoko 'a e Minisitā Fonua' ko e mēmipa 'o e Ma'u Mafai' pea ko e taha 'eni 'a hono fatongia 'oku mātu'aki mahu'inga mo'oni.

'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi kupu fe'unga 'i he Konga IX 'o e Lao ki he Kelekele' 'oku ne fakamafai'i 'a e Minisitā Fonua' ke ne ta'ofi ha ngaahi kelekele 'a e Pule'anga koe'uhi ke lava 'o ngāue'aki ma'a e kakai' 'i ha taimi 'e fiema'u ai. 'E lava pe ke ta'ofi mo ha kelekele 'i he ngaahi tofi'a tukufakaholo', 'i ha loto ki ai 'a e taha ma'u tofi'a tukufakaholo'. Ko hono ngāue'aki 'e he Minisitā' 'a e ngaahi mafai ko 'eni', 'e makatu'unga pē ia 'i he lahi 'a e kelekele 'oku 'atā pea fe'unga 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku fiema'u ki ai.

(ii) Ngaahi fa'itoka

Na'e 'i ai 'a e tokanga makehe 'a e kakai' ki he tu'unga lolotonga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fa'itoka'. 'Oku fu'u fonu 'a e ngaahi fa'itoka lolotonga' 'o meimei tatau pe 'a e ngaahi tofi'a' kotoa. 'Oku totonu ke fai ha tokanga makehe ki he palopalema ko eni' he 'oku totonu ke fakatōli'a 'a e ngaahi fiema'u fakafa'itoka 'a e kakai'.

'I hono faka'eke'eke 'o e kau 'ōfisa kolo 'o Kolomotu'a, Kolofo'ou pea mo Ma'ufanga 'i he Konga 'Uluaki 'o e faka'eke'eke 'a e Komisoni', na'e mahino mai ai 'a e ngaahi palopalema 'oku fekuki mo e ngaahi kolo ni 'i hono vahe atu 'o e ngaahi konga mala'e 'i he ngaahi fa'itoka. 'O kau ai 'a e ngaahi me'a ni:

- (a) 'oku faka'au ke toe lahi ange 'a e fiema'u 'o ha mala'e, 'o tupu ia mei he 'alu 'a e taimi mo e toe tokolahi ange 'a e kakai', kā 'oku 'ikai ke kei fe'unga 'a e ngaahi konga mala'e 'oku toe 'i he ngaahi fa'itoka' ke vahe mei ai ha ngaahi konga mala'e fo'ou;
- (b) 'oku anga maheni 'aki foki 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fa'itoka' ki he fanga ki'i konga mala'e 'o hiki ki ai 'a e ngaahi hingoa fakafāmili. 'Oku fa'a tomu'a kole leva ha ngofua mei he ngaahi famili ko ia ki mu'a pea fakahoko ha me'a faka'eiki 'i honau konga mala'e';
- (c) kuo 'osi fua 'a e ngaahi fa'itoka' kotoa, kā 'oku 'i ai 'a e ngaahi maka tukituki ia kuo mole pe tanuhia 'e he kekelele'. 'Oku fa'a hoko ai 'a e ta'efemahino'aki 'i he ngatangata'anga 'o e konga mala'e takitaha. 'Oku fa'a tupu mei heni 'a hono tanu ha me'a faka'eiki 'a ha fāmili 'i ha konga mala'e 'o ha fāmili kehe koe'uhi ko e fehalaaki 'a 'enau ma'u fekau'aki mo e fua totonu 'o e ngatangata'anga 'a honau konga 'o tupu mei he 'ikai ke faka'ilonga'i ke mahino';
- (d) 'oku lahi 'a hono langa 'o ha ngaahi 'ā ke faka'ilonga'i 'aki 'a e ngatangata'anga 'o e ngaahi konga mala'e' pea 'oku toe faingata'a ange ia koe'uhi he 'oku fa'a hoko 'a e fehalaaki 'o langa 'a e 'ā' ia 'i he konga mala'e kehe;
- (e) 'oku fa'a fakatupunga ha maumau ki he ngaahi fa'itoka' mei he tāfea mo e kovi 'a e 'ea', 'o tautautefito 'eni ki he taimi 'oku ta'aki hake ai 'e natula 'a e ngaahi fa'itoka';

(f) 'oku fa'a hoko ha ngaahi kē 'i he vā 'o e ngaahi famili kuo 'osi vahe'i atu honau ngaahi konga mala'e', koe'uhi ko e ha'u 'a ha ni'ihiki kehe 'o tanu ha me'a faka'eiki 'i honau konga 'o 'ikai ke 'ilo ki ai pe tomu'a fakangofua 'e he fāmili ko ia'. 'Oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihiki 'oku hoko ha kē 'i he loto'i fāmili pē ko ia 'oku 'o nautolu 'a e konga mala'e' pea 'ikai ke loto ai 'a e fāmili' ke tanu ha taha na'e mali atu ki honau fāmili' 'i he konga mala'e fakafāmili'.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni ia 'i he ngaahi lao lolotonga' ke solova'aki 'a e ngaahi palopalema ko 'eni'. 'Oku fakamafai'i 'e he Lao ki he Kelekele' 'a e Minisitā Fonua' ke ne fakahā ha konga kelekele 'oku ta'ofi (reserve) pe ke ma'u mai (resume) ke faka'aonga'i ko ha fa'itoka 'o fakatatau ki he kupu 138(2). 'Oku fakahā foki 'e he lao tatau ko e hia 'a hono ngāue'aki ha fa'itoka ki ha toe taumu'a kehe mei he tanu 'o ha pekia pe ko hano fūfūu'i pe tanu ha pekia 'i ha toe feitu'u kehe 'oku 'ikai ko ha fa'itoka. 'Oku tu'utu'uni foki 'e he Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai', ko e ngaahi fa'itoka na'e vahe'i hili 'a e 'aho na'e kamata ngāue'aki ai 'a e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai', kuo pau ke ma'u ha tohi fakamo'oni mei he Minisitā Mo'ui' ke fakapapau'i pe 'oku fe'unga ke ngāue'aki 'a e konga kelekele ko ia' ki he taumu'a ko ia'. 'Oku toe tuku atu foki 'i ai mo e mafai ke hilifaki ha ngaahi fakangatanga 'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi kelekele ko ia' ke fakapapau'i 'oku 'ikai uestia 'a e mou'i 'a e kakai pea mo pule'i foki mo e ngaahi founa kehe 'a hono tanu 'o e sino 'o ha pekia.

'Oku 'ikai ha mafai mahino ke ne fakapapau'i mai 'a e founa ke vahevahe 'aki 'a e ngaahi konga mala'e 'i he fa'itoka, pē ha ngaahi founa ke fakalelei 'aki 'a e ngaahi kē tupu mei he vahevahe 'o e ngaahi konga mala'e fa'itoka'. 'I he taimi lahi 'oku kole 'e he kakai' ha fakahinohino mei he ma'u tofi'a', matāpule, kau 'ōfisa kolo' pe 'ulumotu'a 'o e ngaahi fāmili. 'Oku fa'a to'o pē 'e he kau 'ōfisa kolo na'e faka'eke'eke 'e he Komisoni 'i he Konga 'Uluaki', 'a e fatongia 'i honau ngaahi kolo takitaha ki hono fakahinohino 'a e ngaahi feitu'u 'i he ngaahi fa'itoka' ke fakahoko ai ha me'a faka'eiki. Neongo ia', 'oku nau tui 'oku totonu ke 'i ai ha sino ma'u mafai pē 'e taha 'i he Pule'anga ki he ngaahi fa'itoka' pea 'oku totonu ke 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni ngāue (policies) mo ha ngaahi tu'utu'uni (regulations) pau fekau'aki mo e ngaahi palopalema 'oku fakahā atu 'i 'olunga 'i he (a) ki he (f).

FOKOTU'U 49: KE (i) fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'o fakahā pau ai 'a e mafai ki hono pule'i 'o e vahevahe 'o e ngaahi konga mala'e ke tanu ai 'a e ngaahi me'a faka'eiki 'i he fa'itoka', mo fai tu'utu'uni ki he ngaahi kē 'oku hoko tupu mei he ngaahi vahevahe ko ia'; (ii) ngāue fakataha 'a e Minisita Fonua' mo e kau ma'u tofi'a tukufakaholo' ke fakapapau'i 'a e ngaahi kelekele 'oku fe'unga ke vahe'i ko ha fa'itoka 'i he ngaahi tofi'a ko ia kuo fonu 'a honau ngaahi fa'itoka'.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi founa tukufakaholo 'a e kakai Tonga' ki he ngaahi me'afaka'eiki' mo hono tanu 'o e pekia'. 'Oku 'i ai pē 'a e taimi 'oku fa'a fakahoko eni ia 'i ha founa kehe mei hono tanu 'one'one 'a e fa'itoka 'a ia 'oku anga maheni 'aki. Ko e founa ko 'eni 'oku ne to'o 'e ia ha konga lahi 'o e kelekele pea 'oku fiema'u ke toe vakai'i. 'Oku 'ikai ke fe'unga 'a e kelekele' 'o fakatatau ki he lahi 'a hono faka'aonga'i 'o e ngaahi fa'itoka 'o ngāue'aki 'a e founa tukufakaholo ko eni'. Kuo pau ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko 'eni 'a e kakai he ko e taha 'eni 'o e ngāue matu'aki mahu'inga ke fakahoko ma'a e kakai. 'Oku fiema'u ke fakakaukau'i ha ngaahi founa fo'ou mo lelei ange ki hono tanu 'o e pekia ke fakapapau'i 'oku vahevahe lelei 'a e kelekele'. 'Oku mahu'inga 'a e kelekele' 'i hotau ki'i fonua ni he 'oku si'isi'i pea 'oku fakangatangata pē 'a e lahi 'o e kelekele'.

Ko e ngaahi fakakaukau na'e 'omai ki he Komisoni ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi palopalema felave'i mo e ngaahi fa'itoka' na'e kau ai hono fokotu'u mai ke faka'ai'ai 'a hono ngāue'aki 'o e "faifunga" pea mo hono ngāue'aki ha ngaahi fonualoto (tombs) fakafāмили 'a ia 'oku lahi hono fakahoko 'i he ngaahi fonua 'lulope'.

Na'e kau 'a e fakamomofi' 'i hono 'ohake 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni pea mo e kakai'. Na'e fokotu'u mai ke vakai'i na'a kuo taimi ke ngaue'aki 'a e founa ko 'eni 'i Tonga ni koe'uhi ko e si'isi'i 'a e kelekele 'oku 'atā ke ngāue'aki ki he ngaahi fa'itoka'. Na'e 'ikai ke pou pou'i 'a e founa ko 'eni' 'e he tokolahi, 'aki 'enau pehē 'oku te'eki pē ke taimi ke ngāue'aki 'a e founa ko 'eni' 'i Tonga pea 'e mātu'aki fepaki 'eni mo e ngaahi 'ulungaanga fakafonua mo tukufakaholo faka-Tonga'. 'Oku lahi 'a hono ngāue'aki 'o e fakamomofi' 'i he ngaahi fonua lahi, 'a ia 'oku

si'isi'i ai 'a e kelekele pea tokolahi 'a e kakai'. 'Oku lava 'e he fakamomofi' 'o holoki 'a e ngaahi fakatu'utāmaki ki he mo'ui 'a e kakai' mo fakatatafi atu mo e ngaahi palopalema fakasōsiale kehe pē 'oku makatu'unga 'i he si'isi'i 'a e kelekele'. 'O kapau 'e faka'amu ha ni'ihi ke nau ngāue'aki 'a e fakamomofi', 'e ngofua pē ngāue'aki 'a e founa ko 'eni', kā kuo pau ke fakangofua ia 'e he Minisitā Mo'ui', 'o hangē ko ia 'oku tu'utu'uni 'i he kupu 163 'o e Lao ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai'.

'Oku tonu pē ke vakai'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni', 'o fakataumu'a ke ngāue'aki ha founa ki hono tanu 'o e pekia 'e tali lelei 'e he kakai Tonga hoko 'o ngāue'aki lelei ange ai 'a e kelekele'.

(iii) 'Api Fakakolo

Na'e fokotu'u mai mei he kakai' ke faka'atā 'e he Pule'anga' mo e kau Nōpele ma'u tofi'a' ha kelekele mei honau ngaahi tofi'a' ke lesisita 'i ha Kōmiti Fakakolo pe Kosilio, 'o kapau 'e fiema'u. Na'e 'i ai 'a e kakai ia 'e ni'ihi na'e 'ikai kenau loto ke lisi 'a e ngaahi kongā ko 'eni koe'uhi 'e liliu fakata'u 'a e tōtongi lisi pea 'e malava pē ke hiki ia 'i he kaha'u'. Na'e fokotu'u mai ke lesisita 'a e ngaahi 'api' ko eni pe ngāue'aki ha toe founa kehe 'o e ma'u 'api' ke fakapapau'i 'e ngāue'aki ma'u ai pē 'a e kongā kelekele ko ia' ki he taumu'a ko ia'. 'Oku mahu'inga ke 'i ai ha kongā kelekele ma'a e kolo' ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia fakakolo'.

'Oku fakatokanga'i 'e he Komisoni' 'e malava pē ha taha ma'u tofi'a, 'i ha'ane loto ki ai, 'o vahe'i ha kongā kelekele ki he taumu'a ko 'eni 'o kapau 'oku ne pehē 'oku fiema'u. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke toe fa'u ha founa ma'u kelekele kehe ia ki he taumu'a ko eni'.

4.2.6 VAHEVAHE 'O E NGAahi 'API TAAUTAHA

(i) Lahi fakalao 'o e ngaahi 'api lesisita

Ko e taha 'o e ngaahi palopalema lahi 'oku fetaulaki mo e kakai' 'i he ngaahi 'aho ni' ko e kei tokolahi 'a e kakai Tonga 'oku 'ikai ke nau ma'u 'api'. 'Oku kau 'eni 'i he kaveinga na'e toutou

'ohake 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni mo e kakai'. Neongo ia', ko hono mo'oni 'oku fakautuutu pē 'a e tupu tokolahi 'a e kakai kā 'oku tu'uma'u pē 'a e lahi 'o e kelekele'. Ko ia ai, 'oku kei fekumi 'a e kakai' ki ha ngaahi founa ke vahevahe 'aki 'a e kelekele' ke lava ai 'a e kakai 'o ma'u ha'anau 'api.

Na'e fakahā 'e he kakai 'i ha kolo 'i he Vahe Hihifo' na'e fakahoko ki ai 'a e fakataha 'a e Komisoni', 'oku nau tui ko e pēseti pe 'e 30 'o e kakai 'i honau kolo 'oku nau ma'u 'api pea ko e pēseti ia 'e 70 (kau ai 'a e kakai fefine) 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau kelekele ia 'o nautolu. 'Oku mahu'inga ke fakapapau'i 'oku a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'a Kingi Siaosi Tupou I, 'o kau ai 'a hono vahevahe 'a e kelekele ki he kakai ke nau tu'umālie ai, fiefia pea mo ma'u mei ai ha'anau me'atokoni mo e ngaahi fiema'u kehe pē 'o e mo'ui'.

Ko e taha 'o ha ongo mātu'aki mālohi mo'oni 'oku ma'u 'e he Tonga kotoa ko e mahu'inga ke ma'u hato kelekele 'i Tonga kae ui mo mahino kiate kinautolu ko e Tonga kinautolu. Na'e tokolahi 'a e kakai na'a nau fakahā mai te nau loto fiefia mo'oni 'o kapau te nau ma'u ha'anau konga kelekele.

Na'e 'i ai foki mo e fokotu'u mei he kaka' ke toe holoki 'a e lahi fakalao 'o e 'api kolo' mo e 'api tukuhau' koe'uhi ke toe tokolahi ange 'a e kakai te nau ala ma'u 'api lesisita'. Ko e fokotu'u mei he kakai' ke holoki 'a e lahi 'o e 'api kolo' mei he pole 'e 30 ki he 25, 20 pe 15. Ko e ngaahi 'api tukuhau' leva ke vahe taki 'eka 'e taha pē. 'E 'ikai ngata pē 'i he toe lahi ange 'a e kakai te nau ma'u 'api lesisita', kā 'e hoko foki 'a hono fakasi'isi'i 'o e lahi 'o e ngaahi 'api' ke lava 'o lesisita ai 'a e ngaahi 'api kuo 'osi nofo'i, kā 'oku te'eki ke lesisita koe'uhi' ko e 'ikai ke a'u ki he lahi fakalao 'o ha 'api kolo pe 'api tukuhau. 'E toe fakafaingofua foki heni ke lesisita 'a e kelekele 'oku toe mei ha ngaahi vahevahe (subdivision) 'a ia 'oku si'i hifo 'i he pole 'e 30, kā 'oku 'osi lahi fe'unga pē ke ngāue'aki ke fai ai ha nofo. Na'e tui 'a e kakai 'e ni'ihi kapau na'e 'osi holoki 'a e lahi fakalao 'o e ngaahi 'api' 'i he kuo hili', kuo 'osi tokolahi 'a e kakai ia kuo nau ma'u 'api 'i he 'aho ni.

Neongo ia', 'oku fakatokanga'i 'e he Komisoni 'a e kupu 7 'o e Lao ki he Kelekele' 'a ia 'oku fakahā ai ko hono vahe'i 'o ha 'api kolo pe 'api tukupau kuo pau ke 'oua na'a laka hake 'i he hekitea 'e 3.3387 (fakafuofua ki he 'eka 'e 8¼) 'a e 'api tukupau' mo e sikuea mita 'e 1618.7 (pole 'e 64/lute 1 pole 24) 'a e 'api kolo'. 'I he'ene pehē, 'e malava pe ke vahe'i ha 'api 'o toe si'isi'i ange ai, kae fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'i he kupu tatau pē, 'e ngofua ki he Minisitā ke ne vahe'i atu ha kongā 'api 'amui ange ki he taha ma'u 'api tatau pē kae 'oua kuo 'au ki he ngata'anga 'o e lahi fakalao 'oku tu'utu'uni'.

Na'e 'i ai 'a e ni'ihi ia na'a nau tui kinautolu 'oku 'ikai totonu ke tu'utu'uni mai 'e he Lao ki he Kelekele' ia 'a e 'ēlia lahi taha 'o ha 'api 'e vahe'i atu. 'Oku totonu ke tu'utu'uni pē 'e he Lao' ia 'a e lahi fakalao' pea 'oua na'a toe vahe ha 'api 'o lahi hake pe si'i hifo ai. 'E ta'ofi leva heni 'a hono vahe lalahi atu 'o e ngaahi 'api'.

Neongo 'a e ngaahi fokotu'u mai ko eni ke holoki 'a e lahi fakalao 'o e ngaahi 'api kolo' mo e ngaahi 'api tukupau', na'e 'i ai 'a e loto tāla'a ia 'i he kau Fakafofonga 'o e Kakai' koe'uhi ko e me'a ni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi 'api ia 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke a'u ki he lahi fakalao kuo tu'utu'uni 'i he lao, pea 'oku lisi atu leva ia koe'uhi 'oku 'ikai ke lava ia 'o lesisita. Kā 'oku hangē 'oku hoko 'a e iiki 'a e fanga ki'i kongā 'api' ia ke tu'u fepikipiki'i ai 'a e ngaahi 'api' pea fu'u vā ofi. 'Oku fakatupunga leva heni 'a e ngaahi palopalema kehe kau ai 'a e uesia 'a e mou'i lelei', ma'a' mo e ngaahi me'a fakasōsiale 'o hangē ko e vā lau fakakaungā'api. 'E toe hoko pē 'a e palopalema tatau 'o kapau 'e holoki 'a e lahi 'o e ngaahi 'api lesisita'. Ko e palopalema tatau pē eni 'oku hoko 'i he ngaahi nofo fo'ou 'i he ngaahi 'ēlia ki kolo'. Ko ha ngaahi 'api tukupau eni 'oku vahevahe (subdivide) pea koe'uhi' 'oku 'ikai ke palani'i lelei 'a e ngāue', 'oku hoko ia ke fāsi'i 'a e ngaahi hala fefononga'aki ki he ngāue'aki 'e he ngaahi saliothe misini' pea kau atu ki ai mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e malu 'a e kakai'. Na'e fokotu'u mai foki ke ngāue'aki ki he ngaahi 'api lisi' 'a e lahi fakalao lolotonga ki he ngaahi 'api lesisita' ke fakasi'isi'i ai 'a e hoko 'a e palopalema tatau.

'Oku tui 'a e Komisoni' ko e ngaahi palopalema 'i he fu'u tokolahi 'a e nofo' mo e 'ikai palani'i lelei 'a e ngaahi hala loto 'i he taimi 'oku vahevahe ai ha ngaahi 'api tukuhau', 'e lava ke toe si'isi'i ange 'ene hoko' 'i hano fakahoko 'o e Lao Fakaangaanga ki he Palani mo hono Pule'i Fakafonua 'a hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 'a ia na'e fakamatala'i atu 'i 'olunga'. 'Oku fakataumu'a 'a e Lao Fakaangaanga', fakataha mo ha ngaahi taumu'a kehe, ke tuku atu ha ngaahi tu'utu'uni mahino ki hono palani ke maau mo faingofua ange 'a e ngāue ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e ngaahi nofo fo'ou'. 'Oku kau 'i he ngaahi me'a ni 'a e hala, vai, 'uhila pea mo e ngaahi fiema'u felave'i mo e fa'unga 'o ha 'api nofo'anga.

'Oku malava pē ke holoki 'a e lahi si'isi'i taha 'o e 'api kolo' mo e 'api tukuhau'. 'O hangē ko 'eni', 'e malava pē ke fokotu'u 'a e lahi si'isi'i taha 'o ha 'api kolo ke 'i he vaha'a pē 'o e pole 'e 20-25 pea 'ai 'a e lahi si'isi'i taha ki he 'api tukuhau' ke 'eka 'e 2, kā 'e kei 'atā pē ke ma'u 'a e lahi lahitaha 'o e kelekele' 'i he fua lolotonga' 'a ia ko e pole 64/ lūte 1 pole 24 mo e 'eka 'e 8 ¼, 'i he hokohoko ko ia.

FOKOTU'U 50: KE holoki 'a e lahi si'isi'i taha 'o ha 'api lesisita ki he pole 'e 20 ki he 'api kolo'.

(ii) 'Oku totonu ke vahevahe 'e he kau ma'u 'api 'a honau kelekele

Na'e toe fokotu'u mai foki mei he kakai' 'oku totonu ke vahevahe atu 'e kinautolu 'oku lahi honau kelekele' 'a e kelekele ko ia'. 'Oku 'i ai 'a e kakai ia 'a e ni'ihi 'oku lahi honau kelekele' lolotonga ia 'oku 'i ai 'a e kakai 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau 'api ia 'o nautolu. 'E malava pē ke vahevahe (subdivide) 'a e kelekele ko 'eni' 'o vahe atu ki ha ni'ihi kehe 'o kamata pē mei honau ngaahi fāmili' mo kinautolu 'oku nau kāinga ofi'. Neongo ia', ko hono lesisita pē 'e ha taha hano kelekele' 'oku 'i ai leva 'a 'ene totonu ia 'a'ana ki he kelekele ko ia' pea 'oku malu'i kinautolu 'e he Konisitutone pea mo e Lao ki he Kelekele'. 'I he lau 'a e Komisoni', 'oku 'ikai totonu ke alasi 'a e ngaahi tefito'i totonu mahu'inga ko eni'.

Na'e toe 'omai foki mo e fokotu'u mei he kakai' fekau'aki mo e ngaahi konga 'api 'oku lahi hake 'i he lahi fakalao'. 'Oku fokotu'u mai ke vahe atu 'a e konga 'oku 'ova' kia kinautolu 'oku 'ikai

ha'anau kelekele'. 'E lava ke tukuange pē ki he taha 'oku 'o'ona 'a e 'api 'oku 'ova' ke ne fili pe ko hai te ne foaki ki ai 'a e konga kelekele 'ova ko ia', 'o hange ko hano tokoua pe tuofefine, foha pe ko ha taha 'o 'ene fānau'. 'E lava ke fokotu'u ha founa ngāue ki hono vahevahe 'o e kelekele 'ova ko 'eni', 'a ia 'e fiema'u ke 'oatu 'e he taha ma'u 'api' ha tohi kole ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina 'oku fokotu'u atu 'i he Vahe 7 ke nau fakahoko 'a e ngāue ko 'eni'. 'E malava pē ke tu'utu'uni 'e he Komisoni' 'a e lahi fakalao 'o ha konga 'api pea 'e lava ke kehekehe pē 'a e lahi fakalao 'o e konga 'api takitaha 'i he ngaahi tofi'a. Na'e toe fokotu'u mai ke 'oua na'a lisi atu 'a e kelekele 'ova ko 'eni' 'e he famili', tukukehe 'o kapau 'oku fakangofua 'e he Komisoni'. Na'e toe fokotu'u mai foki ke tuku atu ha vaha'a taimi fakapotopoto ki he kau ma'u 'api' pē ngaahi fāmili 'a ia 'oku 'ova 'a e lahi honau 'api' 'i he lahi fakalao', ke nau fakakakato 'a e ngāue ki hono fua mo toe vahe atu 'o e konga kelekele 'oku 'ova'. 'O kapau 'e 'ikai fakakakato 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' 'i loto 'i he vaha'a taimi kuo tu'utu'uni', 'e foki leva 'a e kelekele ko ia' ki he Pule'anga'.

Neongo ia', 'oku tui 'a e Komisoni' 'oku 'ikai totonu ke fakamālohi'i ha taha ma'u 'api lesisita ke ne vahevahe hono kelekele'. 'O kapau 'e fakapaasi ha lao ke fakamālohi'i ha taha ma'u 'api ke momoi ki ha toe taha kehe 'a 'ene ngaahi totonu', 'e ta'e'aonga ha lao pehē 'o fakatatau ki he kupu 20 'o e Konisitūtone', 'a ia 'oku tapui ai hono fakapaasi ha lao ke ne to'o ha totonu na'e 'osi foaki. 'E lava pē 'e he taha ma'u 'api', 'i ha'ane loto ki ai, ke ne vahevahe hono kelekele' 'o kapau 'oku ne faka'amu ke momoi 'a 'ene ngaahi totonu' pe konga 'o ia ki ha taha kehe.

(iii) Fakahā 'a e 'api te'eki ke lesisita' 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e fuakava 'ea'

Na'e fakahā mai foki 'e he kakai 'e ni'ihi ki he Komisoni' 'oku 'i ai 'a e kau ma'u 'api 'e ni'ihi 'oku nau ma'u 'api tukuhau mo 'api kolo lesisita, kā 'oku nau toe ma'u pē foki mo honau ngaahi konga 'api 'oku te'eki ke lesisita. Na'e fokotu'u mai ke fakatonutonu 'a e lao ke fekau ha taha 'ea 'oku fuakava 'ea ki ha kelekele lesisita ke ne fakahā 'i he fuakava ko ia' ha kelekele 'oku ne ma'u kā 'oku te'eki ke lesisita. Ko e ngaahi kelekele te'eki lesisita ko 'eni' 'oku fa'a anga maheni 'a 'ene tuku'au pē 'i he laine 'o e hokohoko 'ea 'i he famili ko ia' neongo 'oku te'eki ke lesisita 'a e kelekele ko ia'.

‘Oku totonu ke faka’atā ‘a e ngaahi konga ‘api te’eki ke lesisita ko ‘eni’ ke vahevahe ki ha ni’ihi kehe he ‘oku si’isi’i ‘a e kelekele’. ‘I hano fakahā mai ‘e ha taha ma’u ‘api ‘oku ne toe ma’u mo ha ‘api te’eki lesisita, ‘oku totonu leva ke fakahā ‘e he kau ngāue ‘a e Potungāue Fonua’ ki he Minisitā koe’uhi ke nau muimu’i pe ko e hā ‘a e ‘uhinga na’e ‘ikai ke lesisita ai ‘a e konga ‘api ko ia’. ‘E toe tokoni foki ‘eni ke fakapapau’i ‘a e lēkooti ‘o e ngaahi ‘api te’eki lesisita’ ‘i he Potungāue Fonua’.

FOKOTU’U 51: KE fakahā, ‘e ha taha ‘oku ne fakahoko ha’ane fuakava ‘ea ki ha ‘api ‘o ha taha kuo pekia, ki he Potungāue ha kelekele ‘oku ne ma’u kā ‘oku te’eki ke lesisita.

Koe’uhi ko e ‘ikai ke ma’u ha ngaahi fakamatala totonu fekau’aki mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a hono vahevahe ‘o e kelekele ‘i Tonga’, ‘oku kei si’isi’i ‘a e ‘ilo ki he tu’unga ko ‘eni’. ‘Oku kaunga kovi eni ki he Pule’anga’, kakai’ pea mo e Potungāue’. Ko e ngaahi matavaivai pehe ni ‘i he ngaahi fakamatala mahu’inga fekau’aki mo e lesisita ‘o e kelekele’, ‘oku ne fakafe’ātungia’i ‘a e fakalakalaka’ mo e tu’unga faka’ekonōmika ‘a Tonga’. ‘Oku toe ta’ofi foki ha taha ‘oku fie fakatau pe ‘inivesi mei ha’ane kau atu ki ha ngaahi ngāue fakakelekele ‘i he ‘ikai ke ma’u ‘a e ngaahi fakamatala mahu’inga ko ‘eni’. ‘Oku lahi ‘a e kau ‘inivesitoa mei muli ‘oku nau ta’efiemālie ‘i he ‘ikai malava ‘e he Pule’anga ‘o tuku mai ha ngaahi fakamatala ‘oku pau mo tonu fekau’aki mo e ngaahi totonu mo e lesisita kelekele ‘i Tonga’. ‘Oku toe lahi foki mo e ngaahi ngāue ta’efakalao fekau’aki mo e kelekele’ ‘o hoko ia ko e palopalema ki he kau Tonga ma’u ‘api pea pehē foki ki he kau muli ‘oku nau fie fakatau ‘api ka ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo ki he ngaahi ngāue pango ni.

‘Oku toe fakapapau’i atu ‘i he Lipooti ni ‘a e fakakaukau ‘a e Komisoni’ ‘oku ‘ikai ke falala’anga pea ‘oku faingata’a ke ma’u ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e kelekele’ pea ‘oku fu’u fiema’u ke fakahoko ‘e he Potungāue ha liliu lahi mo ha fakalelei ki ai koe’uhi ko e lelei fakalukufua ‘a Tonga’. ‘E makatu’unga hano fokotu’u ha founga ngāue ‘oku lele lelei mo vave ki hono vahevahe ‘o e kelekele’, ‘i hano fakahoko ‘e he Potungāue’ ‘a e ngaahi fokotu’u kuo fakahoko atu ‘e he Komisoni’.

'Oku totonu ke fika 'uluaki hano fakalelei'i pe fokotu'u ha founa fo'ou ki hono vahevahe 'o e kelekele mo hono ngāue'aki lelei 'o e ki'i kelekele 'oku tau ma'u 'i he taimi ni he 'oku 'alu 'a e taimi mo e 'ikai ke kei 'i ai ha kelekele. 'Oku mātu'aki fiema'u ke tokanga 'a e Pule'anga' ki he ngaahi fokotu'u kuo 'oatu'.

